

UDK: 94(497.5-3 Dalmacija)“190/1914”:32  
 32(497.5 Zadar)“190/1914”  
 Izvorni znanstveni članak  
 Primljeno: 17. 4. 2007.  
 Prihvaćeno: 3. 5. 2007.

## Zadarski *fin-de siècle* – Političke i društvene prilike u Zadru i Dalmaciji uoči Prvoga svjetskog rata

ANTE BRALIĆ

Odjel za povijest, Filozofski fakultet, Zadar, Republika Hrvatska

Na početku 20. stoljeća Zadar potresaju međunacionalni sukobi Hrvata i Talijana. U gradu prevlast ima Talijanska stranka dok hrvatsku okolicu uglavnom predvodi Stranka prava. Istovremeno, na čelu dalmatinskih autonomnih tijela je Hrvatska stranka, vodeća stranka u Dalmatinskom saboru. U socijalnom smislu vodeća grupacija je činovništvo pa se Zadar naziva “činovničkim gradom”.

Ključne riječi: Zadar, Stranka prava, Talijanska stranka, Hrvatska stranka, činovništvo, Jezična naredba, talijansko-hrvatski sukobi.

Austrijska pokrajina Kraljevina Dalmacija, kako se službeno nazivala poslije Bečkog kongresa 1815. godine, s glavnim gradom Zadrom, obuhvaćala je uz današnju Dalmaciju, Boku kotorsku do Spiča (kraj Bara) na jugu, na sjeveru je obuhvaćala otok Rab, a na kopnu dio do Karlobaga. Ukupna površina Kraljevine Dalmacije iznosila je 12.840 km<sup>2</sup>. Na čelu uprave bio je namjesnik s Namjesništvom, koji je bio ekspozitura središnje vlade u Beču. U ovom razdoblju na čelu Namjesništva bio je namjesnik Mario grof Attems.<sup>1</sup> Namjesništvo se sastojalo od 15 odjela i dva pododjela: odjel za rješavanje općinske i vodne poslove; bogoštovne gradnje; ostale bogoštovne poslove; zdravstvene poslove;

\* Ovaj rad nastao je u sklopu rada na projektu “Dalmacija i bečke središnje institucije u 19. stoljeću”.

<sup>1</sup> Mario grof Attems (Trst, 1862.-Gorica, nakon 1940.). Potječe iz grofovske obitelji u Gorici, gdje je započeo školovanje. U Beču je završio Terezijansku akademiju. Od 1889. bio je u upravnoj službi, a od 1892. do 1895. radi u Ministarstvu unutarnjih poslova u Odsjeku za Dalmaciju i Primorje. Zatim službuje kao kotarski poglavar u Linzu, Ptuj i Mariboru. Godine 1909. kao dvorski savjetnik dolazi za kotarskog predstojnika u Pulu. Od rujna 1911. bio je dopredsjednik Namjesništva u Zadru te je početkom 1912. bio postavljen za namjesnika Dalmacije gdje ostaje do kraja Prvoga svjetskog rata. Vidi: Josip BEROŠ, “Dalmacija pod terorom posljednje austrijske Attemsove administracije (1911.-1918.)”, *Zadarska revija*, br. 5, Zadar 1964., 376.-383. i br. 6, 562.-577. O ustroju Austro-Ugarske Monarhije vidi: Adam WANDRUSZKA, Petar URBANITSCH (Hrsg.), *Die Habsburgermonarchie 1848-1918, Verwaltung und Rechtswesen*, sv. 2, Beč 1975.

šumske poslove; obrtne i trgovačke škole; građevinski; redarstvo; vojništvo; odjel iskorištavanja šuma; oskudice, ratne odštete; gospodarstva; veterinarstva; računarstva i melioracije. Pododjeli su bili za političko redarstvo i potpore iseljenicima, a tijekom rata uveden je treći pododjel za aprovizaciju.<sup>2</sup> Najviši činovnici Namjesništva nosili su titulu dvorskog savjetnika, a to su bili grof Franjo Thun-Hohenstain, Leopold Golf i Mate Škarić. Hijerarhijski su im bili podređeni namješteni savjetnici koji su uglavnom bili na čelu pojedinog odjela u Namjesništvu. Sve odjele Namjesništva logistički je pratio Pomoćni ured. Pod izravnom upravom Ministarstva financija bilo je Pokrajinsko financijsko ravnateljstvo kojem je na čelu bio Stefan Metličić.<sup>3</sup>

Dalmacija je u upravnom smislu bila podijeljena u 14 kotara (pretura) i to: Zadar, Benkovac, Knin, Šibenik, Sinj, Split, Imotski, Makarska, Brač, Hvar, Korčula, Metković, Dubrovnik i Kotor. Kotarska poglavarstva bila su transmisija Namjesništva prema općinama koje su bile autonomne u svom djelokrugu. Na čelu zadarskog kotara bio je Francesco Simonelli, po političkom uvjerenju autonomaš.<sup>4</sup> U Kotarskom poglavarstvu, uz klasične administrativne poslove kao što je uprava i vojni poslovi, pojedini stručnjaci bili su zaduženi za razna područja života, npr. za zdravstvo dr. Giuseppe Gentilliza, putujući učitelj poljodjelstva, veterinar, građevinski inspektor, te kotarski školski nadzornik. Najmoćniji činovnik, uz samog poglavara, bio je načelnik Redarstvenog odsjeka.

U ratnom razdoblju na njegovu čelu bio je Alojz Gustin, Slovenac po nacionalnosti. Zadarski kotar obuhvaćao je općine: Zadar, Rab, Pag, Silbu, Sali, Nin, Novigrad i Biograd. U većini općina u predratnom razdoblju na vlasti su bili pravaši dok je u općini Novigrad načelnik Grgo Oštrić bio član Hrvatske stranke.<sup>5</sup>

Prema statistici koju je pripremiло Namjesništvo za izbornu reformu za Dalmatinski sabor, stanje po općinama je bilo:<sup>6</sup>

---

<sup>2</sup> Državni arhiv u Zadru, (dalje: DAZd), Presidijalni spisi Namjesništva (dalje PSN), sv. 709, 1918. bez broja i nadnevka.

<sup>3</sup> *Hof- und Staats- Handbuch der Österreichisch-Ungarischen Monarchie für das Jahr 1918*, Beč 1918., 1104.-1120.

<sup>4</sup> Francesco Simonelli rođen je 23. veljače 1868. Oženio se 4. rujna 1904. s Marijom Aicher s kojom je imao dvoje djece: Guida (1905.) i Ester (1907.). Pravo je studirao u Grazu, a državne je ispite položio s izvrsnom ocjenom. Zaposlio se 1891. kao poštanski vježbenik u Zadru gdje je 1904. postao privremeni kotarski poglavar. Godine 1906. postaje kotarski poglavar u Sinju, a 1907. postaje viši kotarski povjerenik u Splitu. U razdoblju 1909.-1911. vrši dužnost kotarskog poglavara u Makarskoj. Nakon toga bio je do 18. studenoga 1913. izvjestitelj na Namjesništvu kada postaje zadarski kotarski poglavar. DAZd, PSN, sv. 713, bez oznake.

<sup>5</sup> Dinko FORETIĆ, "Borba za ponarođivanje općina u Dalmaciji", *Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri*, Zagreb 1969., 158.-159.

<sup>6</sup> DAZd, Fond STAMPE, br. 205/57, 21. 1. 1914.

Tablica br. 1 – Broj stanovnika i birača u zadarskom kotaru

Općina	Broj stanovnika	Broj birača	Plaćeno poreza 1912.	Visina poreza po biraču
Biograd	8.629	966	19.591	20,3
Nin	8.668	842	18.384	21,8
Novigrad	6.709	828	14.114	17,1
Pag	7.462	713	17.665	24,8
Rab	5.099	672	11.716	17,4
Sali	6.875	651	7.747	11,9
Silba	4.076	326	7.040	21,6
Zadar – grad	13.191	1.125	406.447	361,3
Zadar – sela	22.536	2.884	50.247	17,4
ukupno:	83.248	9.656	552.951	57,3

Iz tablice je razvidno da grad Zadar akumulira najveći dio bogatstva u kotaru tj. zadarski birači plaćaju 73,5% izravnih poreza ili sedam puta više od kotarskog prosjeka ili 21 put više od svojih sugrađana iz seoskog dijela općine.

Zadarska općina je bila poseban slučaj, budući da je jedino u njoj u Dalmaciji bila na vlasti Talijanska stranka. Zadarska općina obuhvaćala je naselja: Arbanase, Bibinje, Biljane, Bokanjac, Galovac, Goricu, Debeljak, Kali, Kožino, Kukljicu, Diklo, Lukoran, Murvicu, Preko, Petrčane, Prkos, Smoković, Sukošan, Sutomišćicu, Sestrunj, Škabrnju, Ugljan, Zemunik, Zadar. Sam grad Zadar, koji je obuhvaćao naselja Poluotok, Voštarnicu, Brodaricu i Stanove, prema popisu stanovništva iz 1910. imao je 14.056 stanovnika. Od toga je preko 9.000 stanovnika kao materinski jezik navelo talijanski. U većini izvangradskih naselja stanovništvo je hrvatske nacionalnosti, osim u Biljanima, Smokoviću i manjem dijelu Zemunika gdje su živjeli Srbi. U političkom smislu hrvatsko stanovništvo naginje pravašima. Pravaška ideja osobito je prisutna u primorskim mjestima kao što su Bibinje i Sukošan i Preko na otoku Ugljanu. Naselja Galovac u zaleđu i Sutomišćica (Santa Eufemija) na otoku Ugljanu bila su povezana s autonomaškom vlašću u općini simpatizirajući ideologiju autonomaštva. Međutim, iz ondašnjeg tiska vidljivo je da ideju autonomaštva nisu dijelili svi stanovnici navedenih mjesta jer je često dolazilo do sukoba seljana.<sup>7</sup> Suprotnost ovome seoskom dijelu iznimno je razvijena talijanizacija samog središta grada (današnji Poluotok), kojemu su kao protuteža stajali u većem dijelu pohrvaćeni Arbanasi. Zbog takvog općinskoga izbornog zakona koji je pogodovao bogatijim biračima kao

<sup>7</sup> “Neredi u Galovcu kod Zadra”, *Hrvatska kruna* (dalje: *HK*), br. 7, 22. 1. 1913., “Izlet u Sutomišćicu”, *Narodni list* (dalje: *NL*), br. 76, 20. 9. 1913.

i činovništvu, zadarska općina će ipak do kraja austrougarske vladavine ostati u talijanskim rukama.

Zadarski kotar obuhvaćao je površinu od 1.631 km<sup>2</sup>; na tom prostoru 1910. godine živjelo je 84.113 stanovnika. Uočen je porast od 8.791 stanovnika ili 11,67%, od posljednjeg popisa. Gustoća naseljenosti iznosila je 52 stanovnika na četvorni kilometar.<sup>8</sup> I zadarski kotar bio je pogođen iseljavanjem pučanstva budući da je po prirodnom prirastu (razlici nataliteta i mortaliteta) trebao imati porast od 17,26%, ali prirast pučanstva iznosio je samo 11,7%.<sup>9</sup> U deset godina između 1900. i 1910. iz zadarskog kotara iselile su se 4.194 osobe. U kotaru je izbrojeno 13.380 kuća, a u prosjeku u svakoj kući živi 6,29 osoba. Glede jezične pripadnosti najveći dio stanovništva govorio je hrvatski jezik i to 70.838 govornika, talijanski 11.768, njemački 488, češki 140, a slovenski 102 govornika. U vjerskom opredjeljenju 79.800 vjernika se izjašnjavalo katolicima, a 4.209 pravoslavicima.<sup>10</sup>

Prema popisu stanovništva iz 1910. na području općine Zadar živi 35.907 stanovnika. Od toga je hrvatski jezik kao materinski iskazalo njih 23.651, talijanski 11.552, njemački 477, a ostalih je 227. U samom gradu talijanski kao materinski jezik iskazalo je njih 9.318, hrvatski 3.532, a 397 njemački.<sup>11</sup> U Dalmaciji prema posljednjem austrijskom popisu stanovništva iz 1910. godine talijanski kao materinski jezik iskazalo je 17.989 govornika. Socijalna struktura talijanskih govornika govori nam da je to stanovništvo pripadalo srednjem i višem sloju dalmatinskog društva. U skupini zanimanja koje pokriva poljoprivreda i šumarstvo talijanski kao materinski jezik iskazalo je njih 2.815 ili 15,6% od talijanskih govornika. Treba napomenuti da su talijanski govornici u ovoj skupini uglavnom bili vlasnici zemlje. U industriji i zanatstvu zaposleno je 4.288 talijanskih govornika ili 23,9%. U trgovini, prometu i ugostiteljstvu zaposleno je 4.089 talijanskih govornika ili 22,7%, dok je najveći dio talijanskih govornika zaposlen u slobodnim zanimanjima i javnim službama, njih 6.797 ili 37,8% od ukupnog broja talijanskih govornika.<sup>12</sup> Visoka društvena pozicija talijanske zajednice u Dalmaciji ogleda se u njezinoj angažiranosti u raznim kulturnim i društvenim organizacijama. Gotovo polovica dalmatinskih Talijana (oko 7.900 pripadnika) učlanjena je u neku talijansku organizaciju. U zadarskom kotaru živi najveći broj Talijana (11.733 pripadnika) koji su iznimno aktivni u društvenom životu. To je jedan od razloga zašto zadarski kotar ima, odmah

---

<sup>8</sup> Manfred MAKALE, *Zadnji popis pučanstva u Dalmaciji*, Beč 1912., 7.

<sup>9</sup> Isto, 10., 16.

<sup>10</sup> Isto, 74., 80.

<sup>11</sup> J. BEROŠ, "Zadarsko pitanje", *Zadarska revija*, br. 5, 1966., 293.-390.

<sup>12</sup> D. FORETIĆ, "O etničkom sastavu Dalmacije u XIX stoljeću s posebnim osvrtom na stanovništvo talijanske narodnosti", *Dalmacija 1870.* (zbornik), Zadar 1977., 63.-86.

nakon dubrovačkog, najveći postotak angažiranog stanovništva u raznim organizacijama.<sup>13</sup>

Od 23.651 stanovnika zadarske općine koji su iskazali hrvatski jezik kao “jezik općenja”, 2.139 njih su pravoslavci. Od toga u Zadru živi 515 pravoslavaca, a u selima zadarske općine koje pokriva parohija Smoković 1.616 pravoslavaca.<sup>14</sup> Kada od broja hrvatskih govornika oduzmemo broj Srba, u zadarskoj općini bilo je 21.516 Hrvata.

Tablica br. 2 – Nacionalna struktura zadarske općine

Nacionalnost	Broj pripadnika	Postotak
Hrvati	21.516	59,9
Talijani (talijanskih govornika)	11.552	32,1
Srbi	2.135	5,9

Podaci o nacionalnosti izvedeni su na osnovi jezičnog i vjerskog opredjeljenja budući da u austrijskim popisima pučanstva nema nacionalnog određenja. Kako su popis vršile općinske vlasti u rukama Talijanske stranke, broj talijanskih govornika iznimno je diskutabilan. Podatak da u općini Zadar izvan grada živi preko 2.000 talijanskih govornika je poprilično sumnjiv. Jedino mjesto izvan grada u kome je mogao biti veći broj talijanskih govornika bili su Arbanasi, dok u ostalim mjestima možemo govoriti samo o pojedincima, talijanskim govornicima. Prema popisu stanovništva iz 1910. u Arbanasima živi 3.087 stanovnika. Na osnovi popisnica žita i mliva koju su posjednici podastri u ožujku 1915. (znači prije rata s Italijom, u razdoblju kada su se zadarski Talijani osjećali prilično sigurno), od 300 popisnica njih 173 napisano je na hrvatskom, a 127 na talijanskom jeziku. Prema tom kriteriju 57,7% Arbanasa služilo se hrvatskim kao jezikom općenja, dok se 42,3% služilo talijanskim jezikom.<sup>15</sup> Kad bismo to načelo prenijeli na čitavo mjesto, Arbanasi bi imali 1.300 talijanskih govornika. Međutim, ako uzmemo u obzir da je dobar dio starijih stanovnika Arbanasa školovan na talijanskom jeziku, ovaj broj treba definitivno smanjiti. Istina je

<sup>13</sup> U dubrovačkom kotaru bilo je 4.326 članova u 35 društava što čini 10,57% stanovništva kotara, u zadarskom kotaru je 7.812 članova u 91 društvu što čini 10,37% stanovništva kotara. Visoke postotke imaju i hvarski kotar – 10,07%, splitski kotar – 9,99%, i korčulanski kotar – 7,86% stanovništva. Najmanje angažiranog stanovništva ima benkovački kotar sa samo 167 članova u 7 društava što čini 0,44% stanovništva. D. FORETIĆ, “Društvene prilike”, 230.

<sup>14</sup> Podaci se odnose na 1912. godinu, DAZd, Spisi pravoslavne eparhije, sv. 270.

<sup>15</sup> Možemo napomenuti da je donamjesnik Thun ispunio popisnicu na oba jezika. “Najtalijanskiji” arbanaški rodovi, prema popisnicama, bili su Duke i Maršani. Oni su, gotovo svi, ispunili popisnice na talijanskome. DAZd, Kotarsko poglavarstvo u Zadru (dalje: KPZ), sv. 299.

da je u Arbanasima postojala jaka protalijanska struja, međutim arbanaške ustanove kao što je Seoska blagajna (sa 188 članova) i aprovizacijski pododbor služili su se hrvatskim kao jezikom komuniciranja. Vrijedno je napomenuti da su i prema talijanskim piscima iz razdoblja fašizma, zadarski Arbanasi molili u crkvama na hrvatskom jeziku.<sup>16</sup> Vjerojatni je uzrok velikom broju talijanskih govornika intencija općinskih službenika da bilingvalne govornike upisuju u talijanske govornike.

Na čelu zadarske općine bio je Luigi Ziliotto,<sup>17</sup> autonomaš u političkom smislu, a Talijan po nacionalnom opredjeljenju. Iako je bio povezan s iredentističkim krugovima, kako u Italiji tako i u Dalmaciji, kao gradonačelnik glavnoga dalmatinskog grada morao je voditi krajnje oportunističku politiku prema austrijskoj upravi. Njegov oportunizam bio je takav da je čak u tajnim austrijskim spisima okarakteriziran kao osoba kojoj je stran iredentizam.<sup>18</sup> U sklopu toga treba promatrati njegovo pristupanje *Flottenvereinu*, velikoaustrijskom udruženju čiji je cilj bilo jačanje austrijske uloge na Jadranu i Sredozemlju kao i podizanja austrijskog patriotizma. Ovaj je čin izazvao reakciju radikalnijeg dijela talijanske političke scene: oni otvoreno napadaju oportunizam Ziliotta i formiraju Talijansku demokratsku stranku čije je glasilo tjednik *Risorgimento*. Na čelu te stranke bili su liječnik Girolamo Italo Boxich i odvjetnici Ludovico Milcovich, Silvio Delich te odvjetnički pripravnici Antonio Bucevich. Oni će u pamfletu *Lettera*,<sup>19</sup> koji su morali tiskati jer im je *Il Dalmata* uskratio potporu, oštro napasti oportunizam Talijanske stranke.

<sup>16</sup> Tullio ERBER, *La colonia albanese di Borgo Erizzo presso Zara*, Zadar 1939., 93.

<sup>17</sup> Luigi Ziliotto (Zadar, 1862.-Zadar, 5. veljače 1922.). Osnovnu školu i gimnaziju završio u Splitu, a pravni fakultet u Grazu. Poslije školovanja vraća se u Zadar te se bavi odvjetništvom. U politiku aktivno ulazi 1892. kada je izabran za vijećnika zadarske općine na kojoj dužnosti ostaje do smrti. Dvije godine kasnije postat će općinski prisjednik, a 21. prosinca izabran je za zadarskoga gradonačelnika. U Dalmatinski sabor izabran je prvi put 1895. pa ponovno 1901. kao i 1908. godine. Poslije Rapalskog ugovora imenovan je senatorom Kraljevine Italije 16. studenog 1920. godine. Politički vrhunac doživljava 1912. kada je došao na čelo Talijanske stranke u Dalmaciji. Zaslužan je za proširenje zadarskog vodovoda, uređenje kanalizacije i gradnje ceste Poluotok – Jazine (Valle di Ghisi). Također, važnu ulogu je imao u formiranju učeničkog konvikta Nikola Tommaseo 1897., Bolnice sv. Mateja 1910. i Pučke kuhinje 1911. Kao veliki pobornik očuvanja talijanskog jezika i školstva na talijanskom jeziku odredio je godišnju dotaciju "Legi Nazionale" za talijansku mušku osnovnu školu u Zadru kao i mjesečnu potporu knjižnici "Biblioteche popolari" 1906. godine. U zadarskoj Znanstvenoj knjižnici sačuvana su mu djela: *Concittadini! Zara*, 5. marzo 1907. *Discorsi e messaggio* i *Un voto per il riforma delle finanze locali*, Zadar 1911. Na žalost, nisu sačuvana *Lettera confidenziale* iako postoji signatura za dotično pismo u Znanstvenoj knjižnici. Za širi osvrt o Ziliottu vidi: Natale KREKICH, "L'opera amministrativa e politica di Luigi Ziliotto", *Rivista Dalmatica*, s. 1-2, Zadar 1932., 1.-66.; ISTI, "L'opera culturale e scolastica di Luigi Ziliotto", *Rivista Dalmatica*, Zadar 1937.

<sup>18</sup> Kao glavni iredentist u Dalmaciji bit će označen odvjetnik Roberto Ghiglianovich koji po austrijskim policijskim izvješćima slovi kao najmoćnija politička figura Talijana u Dalmaciji. Vidi: Silvio DELICH, *L'irredentismo italiano in Dalmazia secondo i documenti segreti della polizia austriaca*, Roma 1925.

<sup>19</sup> *Lettera*, autori G. I. BOXICH i L. MILCOVICH, listopad 1912., Znanstvena knjižnica Zadar (dalje: ZKZd), signatura 141258 misc. b. 7253.

U Zadru je bilo sjedište autonomnih tijela Kraljevine Dalmacije i to Dalmatinskog sabora i Zemaljskog odbora. Dalmatinski sabor je bio vrhovno predstavničko tijelo Dalmacije i imao je 43 zastupnika. Zastupnici su birani na šestogodišnje mandatno razdoblje, a zadnji je izbor bio 1908., dok novi izbori 1914. nisu održani zbog ratnog stanja. Dalmatinski sabor posljednji je put sazvan početkom 1912., a raspušten je 24. veljače iste godine. Od 43 zastupnika 41 je izabran, dok su ostala dvojica bili virilisti (zadarski nadbiskup i zadarski episkop). Izbori za Dalmatinski sabor vršili su se po kurijama kojih je u Dalmaciji bilo četiri: kurija veleposejnika, kurija gradova, kurija trgovačko-obrtničkih komora i kurija vanjskih općina. U prve tri kurije izbori su se vršili neposredno, a četvrtoj posredno preko biranih birača. Pravo glasa u četvrtoj kuriji bilo je ograničeno poreznim cenzusom od barem jednog fiorina. Pravo glasa imali su, bez obzira na imovinsko stanje, svećenici, učitelji, profesori, pomorski kapetani, vojni časnici, državni činovnici i osobe s doktoratom. Pravo glasa za Dalmatinski sabor imalo je 12% pučanstva pokrajine. Međutim, kurija vanjskih općina u kojoj je živjelo gotovo 90% stanovništva birala je 20 zastupnika ili 46,51% od ukupnog broja zastupnika; kurija trgovačko-obrtničkih komora birala je tri zastupnika ili 6,97%; kurija gradova birala je osam ili 18,60% zastupnika iako je u gradovima živjelo samo 10% pučanstva Dalmacije. Najveći nerazmjer pripada kuriji veleposejnika (nekoliko stotina ljudi) koji su birali čak 10 zastupnika ili 23,25% od ukupnog broja zastupnika.<sup>20</sup>

Posljednji saziv Sabora po stranačkoj pripadnosti izgledao je ovako: Talijanska (Autonomaška) stranka šest zastupnika, Srpska stranka sedam zastupnika, Stranka prava osam zastupnika, Hrvatska stranka 19 zastupnika i Hrvatska pučka napredna stranka jedan zastupnik.<sup>21</sup> Nerazmjerno velik broj talijanskih zastupnika (15% od ukupnog broja zastupnika, iako su Talijani činili manje od 3% pučanstva) upravo je posljedica već citiranoga izbornog zakona. Dalmatinski sabor u pravilu je sazivan jedanput godišnje, obično početkom godine, a djelokrug njegova rada bio je prilično uzak. Glavna aktivnost vodila se oko donošenja godišnjeg proračuna, koji se trošio na uzdržavanje školstva, gradnju pokrajinskih cesta, pomoć poljoprivredi i ostale manje izdatke. Izvor prihoda bio je prirez na redovni porez. Svaki zakon i svaka odluka, da bi postala pravosnažna, morala je imati carevu sankciju. Sabor se mogao obratiti adresom na vladara, ali nije smio izravno komunicirati s drugim saborima u državi.

Izvršno tijelo Dalmatinskog sabora bio je Zemaljski odbor. Na čelu odbora bio je predsjednik Sabora te pet prisjednika s pet njihovih zamjenika. Zemaljski odbor je stalno zasjedao, izvršavao je odluke Sabora te kontrolirao rad općina. U slučaju raspusta općine Namjesništvo je moralo imati suglasnost Zemaljskog odbora, kao i za izbor povjerenika koji će upravljati općinom do novih izbora. U

<sup>20</sup> O izborima za Dalmatinski sabor vidi: Ivo PERIĆ, *Dalmatinski sabor 1861. – 1912. (1918.) god.*, Zadar 1978.

<sup>21</sup> Marjan DIKLIĆ, *Pravaštvo u Dalmaciji do kraja prvoga svjetskog rata*, Zadar 1998., 70.

zadnjem mandatnom razdoblju, uz predsjednika dr. Vicka Ivčevića, prisjednici su bili: dr. Nikola Katnić, dr. Jerko Machiedo, Ante Radić, dr. Jerko Tommaseo i Vladimir Simić. Na osnovi novinskih vijesti može se zaključiti da je glavnu riječ u odboru imao Jerko Machiedo.<sup>22</sup>

Uoči Prvoga svjetskog rata na političkoj sceni Dalmacije djelovalo je pet političkih stranaka. Po broju mandata u Dalmatinskom saboru najjača je Hrvatska stranka<sup>23</sup> koja je nastala 1905. fuzijom stare Narodne (hrvatske) stranke i većeg dijela Stranke prava. Hrvatska stranka, uoči balkanskih ratova, nalazi se u krizi. Uzroci krize su dvojaki. S jedne strane Hrvatska stranka je vladajuća jer vlada egzekutivnim tijelom Dalmatinskog sabora, Zemaljskim odborom, a prirodno mora surađivati s austrijskim tijelima, Namjesništvom i austrijskom vladom. Suradnja s vladom, kao i neki osobni interesi vodećih osoba Hrvatske stranke (Ivčević<sup>24</sup> i Machiedo<sup>25</sup>) dovodi stranku u skliske vode oportunitizma još od doba Taaffe, austrijskog ministra predsjednika (1879.-1898.). S druge strane Hrvatska stranka ipak nikad neće postati vladina stranka kao npr. Narodna stranka u banskoj Hrvatskoj, a uz to neki njezini članovi vodit će veoma oštru verbalnu politiku protiv Austrije (Biankini). Kako će njezina politika, čiji će najveći domet biti sitni ustupci vlade tzv. "politika mrvica", izgubiti privlačnu moć, tako će Hrvatska stranka uoči rata postati stranka "starih" političara koji se koriste "starim"<sup>26</sup> metodama djelovanja. Pad popularnosti Hrvatske stranke iskoristit će Hrvatska pučka napredna stranka koja je osnovana 1905. Ona će od 1907. imati velik utjecaj na splitskom području.<sup>27</sup> Hrvatska pučka napredna stranka na čijem se čelu nalazio bivši pravaš Josip Smodlaka svojim

---

<sup>22</sup> O sastavu Zemaljskog odbora vidi I. PERIĆA, *Dalmatinski sabor*, 225.-226. Za dr. Machieda vidi *Hrvatsku krunu* tijekom čitavoga ovog razdoblja.

<sup>23</sup> O strankama i Dalmatinskom saboru vidi: I. PERIĆ, *Dalmatinski sabor*.

<sup>24</sup> Vicko Ivčević (Trogir, 1843.-Zadar, 1922.), zastupnik u Dalmatinskom saboru (1876.-1883., 1884.-1918.) i u Carevinskom vijeću (1901.-1918.). Po zanimanju je odvjetnik. Predsjednik Dalmatinskog sabora od 1901. godine. Prisjednik je Zemaljskog odbora 1889.-1900. Pripadnik stare "garde" Narodne stranke. Vidi: I. PERIĆ, *Dalmatinski sabor*, 36. i 226.

<sup>25</sup> Jerko Machiedo, liječnik po zanimanju, zastupnik od 1908. otkad je ujedno i prisjednik Zemaljskog odbora. Optuživan je od pravaša da dodatno zarađuje radeći na suzbijanju malarije za što ga je plaćala bečka vlada. Vidi: "Treba odkupiti rieč", *HK*, br. 93, 9. 10. 1912.

<sup>26</sup> Hrvatska stranka gubila je potporu među mlađim slojevima pučanstva. Osim toga, najveći dio njezinih političara predstavlja naraštaj koji se afirmirao u 19. stoljeću, npr. predsjednik Dalmatinskog sabora Ivčević prvi put je biran u Sabor još 1876. godine, dok je jedan od vodećih političara Hrvatske stranke Dubrovčanin Pero Čingrija prvi put biran u Sabor daleke 1870. godine. Vidi: I. PERIĆ, *Dalmatinski sabor*, 227.-230. I metodologija rada Hrvatske stranke bila je zastarjela. Uglavnom se služila parlamentarnom borbom dok je njezino djelovanje na terenu (npr. organizacija političkih skupova) bilo slabo primjetno. Dalmatinska javnost bila je zasićena jalovom politikom Hrvatske stranke jer nije uspjela riješiti niti državopravni položaj Dalmacije, niti su se rješavali gorući gospodarski problemi. Zato se novi naraštaj mlađih političara (Smodlaka, Tartaglia i dr.) okreće novim metodama rada, kao što je pitanje ukidanja kolonatskih odnosa na dalmatinskom selu.

<sup>27</sup> Josip SMODLAKA, *Zapisi*, Zagreb 1972., 42.-48.



je antiklerikalnim programom privlačila liberalno građanstvo dalmatinskih gradova, dok je svojom agrarnom politikom privlačila težačko stanovništvo. Napredna stranka zalagala se za oslobađanje seljaka od kolonatskih obveza. Na ideološkom planu propagirala je južnoslavensko jedinstvo i naučavala o jedinstvu hrvatskog i srpskog naroda, tzv. jugoslavenski integralizam. Treba naglasiti ograničenja ove političke stranke. Njezin izraziti antiklerikalni značaj naišao je na oštri otpor Stranke prava koja obnavlja svoj rad 1906. godine. Kako u Stranci prava značajnu ulogu ima svećenstvo, borba između liberalizma i klerikalizma na dalmatinskoj političkoj pozornici dobit će izrazito stranački karakter. Otpor svećenstva prema Hrvatskoj pučkoj naprednoj stranci ograničio je mogućnost širenja stranke prema dalmatinskom selu, te će svoj najjači utjecaj stranka imati među splitskim težacima. Izrazita antiaustrijska retorika stranke sprečavat će one neodlučnije pripadnike liberalnoga građanstva da pristupe stranci. S druge strane Stranka prava neće imati jačeg utjecaja na veće dalmatinske gradove (osim Šibenika), te će ostati ograničena na dalmatinsko selo i manje gradove. Na pravaše u Dalmaciji osobito će utjecati slovenski klerikalci pod vodstvom Kreka i Šusteršiča,<sup>28</sup> uz njihovu pomoć osnovat će mnogobrojne seoske zadruge pod pravaškim vodstvom. U samoj stranci ima više struja. Na jednoj strani stoji izrazito klerikalno krilo oko splitskog *Dana*, i nešto manje klerikalno oko dubrovačke *Prave Crvene Hrvatske*, dok je na drugoj strani dio šibenskih pravaša na čelu s Matom Drinkovićem i Ivanom Krsteljom.

Srpska stranka na Primorju s uporištima u zadarskom zaleđu i Boki kotorskoj bila je podijeljena na dva krila. Na jednom su krilu liberalniji dijelovi građanstva, čiji vodeći članovi dolaze iz redova Srba katolika kao npr. Ivo Čipiko ili Antun Fabris, dok su na drugom krilu pripadnici konzervativne pravoslavne hijerarhije na čelu s episkopom Nikodemom Milašem. Vodstvo u stranci preuzela je liberalnija struja pa je predsjednik stranke Srbin katolik Ante Pugliesi. Ona je izrazito protuaustrijski nastrojena, a dobro surađuje s Hrvatskom pučkom naprednom strankom. Talijanska stranka ostaje na starom programu očuvanja dalmatinske autonomije, a njezin predsjednik 1912. postaje zadarski gradonačelnik Luigi Ziliotto. Stranka svoju aktivnost iscrpljuje u očuvanju talijanske vlasti nad Zadrom i očuvanju talijanstva diljem Dalmacije. Kao što je navedeno, jedan dio članstva nezadovoljan oportunistom vodstva stranke napustit će je u listopadu 1912.<sup>29</sup>

Ideja o stvaranju jake političke grupacije, koja bi mogla biti oslonac Franji Ferdinandu prilikom njegova stupanja na prijestolje, dovela je do daljnjih političkih pregrupiranja u hrvatskim zemljama. Naime, 1910. godine u pravaške redove ulazi veći broj svećenika. Istovremeno, vođa *Slovenske ljudske stranke* (Slovenske narodne stranke) Ivan Šusteršič stupa u kontakt s krugom oko Franje Ferdinanda

<sup>28</sup> Članak "Politički tečaj u Splitu i Šibeniku" piše da su slovenski klerikalci Krek i Korošec održavali predavanja o zadružnom organiziranju. *HK*, br. 6, 18. 1. 1913.

<sup>29</sup> *Lettera*, autori G. I. BOXICH i L. MILCOVICH, listopad 1912.

i predlaže rješenje južnoslavenskog pitanja realiziranjem trijalističkog rješenja. Šusteršić je imao osobito velik utjecaj na dalmatinske pravaše i zbog toga je osnovan Hrvatsko-slovenski klub u Carevinskom vijeću 1911. koji je predstavljao zajednički klub dalmatinskih pravaša i slovenskih klerikalaca. Tijekom ljeta 1911. došlo je do spajanja raznih pravaških organizacija u sklopu hrvatskih zemalja, u jedinstvenu Svepravašku organizaciju na čijem je čelu bio Mile Starčević, sinovac Ante Starčevića. Svepravaška organizacija je okupljala pravaše iz Banovine, Dalmacije, Bosne i Hercegovine i Istre. Prvi zajednički akt fuzioniranih pravaša bilo je upućivanje memoranduma Franji Josipu u kojem traže formiranje trećega državnog tijela. Upućivanje memoranduma vladaru nije nimalo popravilo položaj hrvatskih zemalja, nego je, dapače, potaknulo dualističke krugove na još žešću reakciju protiv pravaških trijalističkih planova u kojima su pristalice dualizma vidjeli produženu ruku velikaustrijskih krugova.<sup>30</sup>

Dalmacija je balkanske ratove dočekala s novim namjesnikom, grofom Marijom Attemsom, koji je bio eksponent velikaustrijskog kruga jer je dotadašnji namjesnik Niko Nardelli (1906.-1911.), jedini Dalmatinac među namjesnicima, bio naklonjen Hrvatskoj stranci i protuklerikalno raspoložen. U trenucima kada se velikaustrijski krugovi žele u hrvatskim zemljama osloniti na pravaše, među kojima zapaženu ulogu imaju svećenici, Nardelli nije odgovarao novim okolnostima. Novi namjesnik prekida zasjedanje Dalmatinskog sabora, a formalni razlog tomu je pravaška opstrukcija. Balkanski ratovi su s oduševljenjem dočekani u Dalmaciji. U mnogim gradovima i mjestima organiziraju se demonstracije potpore balkanskim saveznicima koje često prelaze u protuaustrijske demonstracije. Tako su 10. studenoga 1912. održane demonstracije u Splitu i Šibeniku za balkanske saveznike, a klicalo se i srpskom kralju Petru. Namjesnik Attems je reagirao hitro i raspustio općinska vijeća u Šibeniku i Splitu. Iako su na namjesnika velikaustrijski krugovi vršili veliki pritisak da upotrijebi oštrije mjere u Dalmaciji, ipak je Attems ostao pri prilično umjerenim represivnim mjerama.<sup>31</sup> Raspust općina,

---

<sup>30</sup> Mirjana GROSS, "Hrvatska politika velikaustrijskog kruga oko prijestolonasljednika Franje Ferdinanda", *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2, Zagreb 1970., 36.-37.

<sup>31</sup> Isto, 50.-56. Relativno umjerenost stajalište namjesnika Attemsa ne slaže se s ocjenom J. BEROŠA koji je u radu "Dalmacija pod terorom posljednje austrijske Attemsove administracije (1911-1918)", *Zadarska revija*, god. XIII, br. 5, 376.-383., br. 6, 562.-577. kao sudionik represivnih austrijskih mjera tijekom Prvog svjetskog rata na prilično subjektivan način prikazao Attemsovu vladavinu. Uz par represivnih mjera u prijeratnom razdoblju, najveći dio Beroševih primjera represije vezan je uz rat kada je vojska, a ne Attems, imala odlučujuću ulogu. U prijeratnom razdoblju Attems je bio izložen kritici samog prestolonasljednika Franje Ferdinanda zbog blagih mjera kao i načelnika glavnog stožera Conrada von Hötzendorfa. Što se tiče Prvog svjetskog rata, Attems je dobar dio vremena posvećivao osiguranju živežnih namirnica za Dalmaciju. Pri raspodjeli hrane znao je iskazati rijetko viđenu principijelnost, pa je npr. odbio dati ženskom konviktu sv. Dimitrija u kojem se školovala krema dalmatinskog društva dodatni kontigent bijelog brašna, iako je to zatražio i zadarski kotarski poglavar Simonelli. Vidi: Ante BRALIĆ, "Kako preživjeti u Zadru? Prvi svjetski rat", *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 37, *Razdio povijesnih znanosti* (24), Zadar 1999., 155.-175.

od kojih je šibenska bila pravaška, doveo je do odlučne prosvjedne akcije svih dalmatinskih zastupnika Hrvata i Srba koji su se sakupili u Zadru, kako bi prosvjedovali protiv odluka austrijskih vlasti. Dalmatinska Stranka prava nije bila pogodan medij za velikoaustrijske krugove. Naime, iako joj je na čelu bilo svećenstvo, nikada se nije priklonila frankovačkoj politici u banskoj Hrvatskoj bezuvjetne suradnje s velikoaustrijskim političarima jer je uvijek naglašavala svoj državno-pravni program te ga nije bila spremna suspendirati kao što su to učinili frankovci. Dapače, stranačko tijelo *Hrvatska kruna* napadat će oštro politiku kršćanskih socijalista, stranke bliske velikoaustrijskim krugovima, tvrdeći za njih da pripadaju njemačkim strankama, a da u Dalmaciji i Bosni i Hercegovini žele stvoriti takve političke organizacije koje bi isticale ekskluzivno hrvatstvo, ali bez državno-pravnog programa. Takva organizacija trebala je služiti velikoaustrijskom krugu u borbi protiv srpske nacionalne ideje. Također, upozoravaju se dalmatinski pravaši da ne nasjedaju tim pozivima koje je nadahnula vlast na osnivanje novih političkih organizacija.<sup>32</sup> Možda bi se u tom kontekstu trebalo gledati na klerikalni krug oko splitskog *Dana*, koji tvrdi da predstavlja svećenstvo, a oštro napada, navodno, srbofilstvo *Hrvatske krune*.<sup>33</sup> Sukob urednika *Dana* Ante Alfrevića i Mate Drinkovića, jednog od vođa šibenskih pravaša, bit će povod za raskol među šibenskim pravašima u ljeto 1913., kada Drinković i Krstelj napuštaju stranku, a Dulibić, šibenski gradonačelnik i zastupnik na Carevinskom vijeću, ostaje u njoj.

### *Gradske elite*

Zadar je bio jedan od najmanjih središta austrijskih pokrajina, od njega je kao upravno središte Istre bio manji jedino Poreč. Osobiti ton gradu davalo je mnogobrojno činovništvo državnih, autonomnih i općinskih vlasti, koje je s obiteljima činilo gotovo 40% stanovništva grada. Elitu grada predstavljalo je visoko činovništvo, najčešće stranog podrijetla, zadarsko plemstvo, veletrgovci i industrijalci te pripadnici slobodnih profesija, odvjetnici i liječnici.

Austrijsko visoko činovništvo predstavljalo je konglomerat sastavljen od mnogobrojnih nacija Carstva. Ipak je dominantnu crtu davalo činovništvo austrijskonjemačkog i češkog podrijetla. Najveće ovlasti imao je namjesnik, koji je zajedno s činovnicima predsjedništva Namjesništva kreirao najveći dio političkih i gospodarskih mjera u Dalmaciji. Namjesnik Attems bio je austrijski Nijemac, podrijetlom iz Gorice, etnički miješanog kraja. Nosio je grofovski naslov kao i njegova supruga Ana. Do dolaska na namjesničko mjesto prošao

<sup>32</sup> "Austrofilaska stranka i klerikalci u Dalmaciji", *HK*, br. 28, 5. 4. 1913.; "Na razmišljanje pravašima", *HK*, br. 34, 26. 4. 1913.

<sup>33</sup> "Stranka prava i narodni zbor u Zadru", *HK*, br. 108, 30. 11. 1912.

je klasični put austrijskog birokrata. Službovao je u više pokrajina te je znao kako funkcionira austrijski birokratski stroj. Njegov zamjenik grof Franjo Thun, pripadnik staroga češkog plemstva, pokazivao je veće razumijevanje prema hrvatskoj zajednici u gradu od Attemsa. Šef namjesnikova kabineta bio je Erich Bandl, austrijski Nijemac klerikalnog usmjerenja i veliki prijatelj Roberta Ghiglianovicha, zadarskog odvjetnika i iredentista. U predsjedništvu Namjesništva veliku ulogu imao je Čeh Leopold Golf, posljednji podnamjesnik, naklonjen Hrvatima. Navedeni činovnici pojavljuju se na većini društvenih događaja u gradu, a obvezatni su na službenim primanjima.

Na primanjima susreću domaću elitu podijeljenu po nacionalnom kriteriju. S hrvatske strane elitu grada čine predsjednik i prisjednici Zemaljskog odbora, zastupnici u Carevinskom vijeću, odvjetnici i rijetki bogatuni hrvatske orijentacije. Odmah treba napomenuti da najveći dio hrvatske elite nije podrijetlom iz Zadra i njegove okolice. Iznimku čine nadbiskup Vinko Pulišić s otoka Oliba, obitelji kneževa Borelli iz Zadra, liječnik Božo Peričić iz Sukošana i veletrgovac Ante Crnošija koji je podrijetlom s otoka Ugljana. Najviši politički rang među zadarskim Hrvatima imao je Vicko Ivčević, predsjednik Dalmatinskog sabora i Zemaljskog odbora. Kako je bio starije životne dobi, ne nalazimo ga često u društvenoj kronici. Njegova supruga Jela aktivno se uključila u društveni život grada tijekom rata zbog pojačanog djelovanja humanitarne udruge hrvatskih gospođa. Šef Hrvatske stranke u Zadru bio je Jerko Tommaseo koji je često pobolijevao te je umro u Zadru 1916. godine. Odvjetnici Hugo Werk i Miho Škvrce djelovali su u Hrvatskom sokolu. Glavni urednici hrvatskih novina u Zadru, Juraj Biankini i Ivo Prodan, svoju visoku društvenu poziciju imali su zbog političkog angažmana. Naime, obojica su bili zastupnici u Carevinskom vijeću u Beču, a Prodan je bio predsjednik Stranke prava u Dalmaciji. Najveći ugled među zadarskim Hrvatima imali su kneževi Borelli, Hubert i Alfons koji su svojim bogatstvom nadmašivali ostalo zadarsko plemstvo, a svojim autoritetom omogućavali su Hrvatskoj stranci vlast u općini Biogradu. Borellijevi su bili vlasnici dobrog dijela zgrada na Novoj rivi, kao i posjeda u Sv. Filipu i Jakovu.

Zadarsku talijansku elitu činili su odvjetnici i političari, načelnik Luigi Ziliotto i Roberto Ghiglianovich, bogatuni kao što su Marco Perlini i Girolamo Luxardo, plemići Benvenuti i Begna te pojedini činovnici kao što je Natale Krekich. U talijansku elitu ubrajaio se pomoćni biskup Giovanni de Borzatti. Navedene osobe bile su članovi više zadarskih protalijanskih udruga i mecene raznih talijanofilskih manifestacija.

Položaj pojedine zadarske obitelji na kraju 19. stoljeća najbolje se vidio na Novoj rivi, gdje su svoje zgrade imale najimućnije zadarske obitelji. Vlasnici zgrada, krenuvši sa zapada, bili su: Manzin, Paparella, Höberth, Lapenna, tri zgrade u vlasništvu obitelji Borelli i zgrada u vlasništvu novigradskog načelnika Grge Oštrića. Izvan Nove rive imali su zgrade Perlinijevi i Luxardi.<sup>34</sup>

<sup>34</sup> Marija STAGLIČIĆ, *Graditeljstvo u Zadru 1869-1918.*, Zagreb 1988., 36.

Dok su se srednji i niži slojevi iscrpljivali u međusobnim borbama, dotle se elita, uz evidentnu podjelu po nacionalnom ključu, međusobno družila i ženila. Tako se Silvija Borelli iz prohrvatske plemićke obitelji udala u protalijansku plemićku obitelj Begna.<sup>35</sup> A prema izvješću zadarskog redarstva Ermenegildo Allacevich, sin Tita, pravnik i iredentista ljubovao je sa Zoe Borelli, kćeri Uga Borellija na imanju Huberta Borellija u Sv. Filipu i Jakovu, gdje je, inače, obitelj Allacevich ljevala.<sup>36</sup>

Kulturni život u Dalmaciji bio je gotovo podijeljen između Hrvata i Talijana. Talijanska narodna zajednica postojala je samo u gradovima i zato su Talijani u relativnom broju nadmašivali Hrvate u sudjelovanju u raznim kulturnim društvima. Krovna organizacija koja se bavila očuvanjem talijanskog jezika bila je *Lega Nazionale* koja je postojala u gotovo svakom većem mjestu primorske Dalmacije. Također, važnu ulogu imala su razna glazbena i sportska udruženja. U gradu Zadru postojala je općinska glazba *Banda cittadina*,<sup>37</sup> *Filharmonia*, kao i dva kazališta *Teatro nobile* i *Teatro Verdi*. *Teatro Verdi* otvoren je 1865. i bio je središte kulturnih događaja talijanske zajednice u Zadru. U njemu su se događali svi veći zborovi bilo političkog ili kulturnog značaja. Čitavo vrijeme postojanja kazališta Verdi, ono je bilo zatvoreno za hrvatsku riječ i hrvatske kazališne grupe. Zbog toga su se Hrvati grada Zadra koristili drugim prostorima za kulturne i političke svrhe. To su bile dvorane Hrvatskog sokola i Hrvatske čitaonice ili, pak, dvorana Battara. I zadarski Hrvati su osnivali svoje kulturne udruge kao što su Akademski klub, osnovan 1904., i Hrvatsko diletantsko pozorišno društvo iz 1912. koje je 1914. organiziralo i glumački tečaj.

### Novinstvo

Zadar na početku dvadesetog stoljeća ima šest tiskara. Najstarija je bila tiskara *Narodnog lista* iz 1866. godine. Za vrijeme rata, točnije u lipnju 1917. godine,<sup>38</sup> preseljena je u kuću Biankini na Trgu tri bunara. Druga je tiskara bila obitelji Artale (1874.-1943.) na Gospodskom trgu. Vlasnik Spiridon Artale je grčkog podrijetla, po očuhu Talijan i lojalni Austrijanac. Nakon rata postao je istaknuti fašistički dužnosnik u gradu. Treća je tiskara bila obitelji Vitaliani

<sup>35</sup> Angelo de BENVENUTI, "Silvia de Begna Borelli", *Rivista dalmatica*, XXXVII, sv. 4, Venecija 1966.

<sup>36</sup> DAZd, PSN, sv. 702, K-109/15.

<sup>37</sup> Prema Statutu, čl. 11. Gradska glazba morala je svirati na procesiji za Tijelovo i na Veliki petak, na carev rođendan, feštama zaštitnika grada sv. Šimuna i sv. Krševana, prvog svibnja, na Staru godinu, tri puta mjesečno u svibnju, lipnju, srpnju, kolovozu i rujnu i dva puta mjesečno u ostalim mjesecima. Prema članku 13. jezik instrukcija, vođenja, vladanja, registra, računa i dopisivanja je talijanski. DAZd, Misc, sv. 100, poz. 6.

<sup>38</sup> "Radi prenosa", *NL*, br. 47, 13. 6. 1917.

(1887.-1921.) na Obali Franje Josipa I. (današnja Obala kralja Petra Krešimira IV.). Četvrta tiskara je Katolička hrvatska tiskarna (1883.-1930.) u Ulici sv. Dimitrija u kući Perlini. Vlasnik tiskare pravaški je čelnik don Ivo Prodan. U tiskari se tiskala *Hrvatska kruna*. List je gradom raznosio Vukoša iz Crnoga. Peta je Schönfeldova tiskara (1907.-1943.). U tiskari se tiska službeni *Objavitelj dalmatinski* i *Smotra dalmatinska*. Šesta tiskara je Prva jugoslavenska štamparija dr. Ljubić i drugovi (1913.-1916.). Tiskara se nalazila u prostoru samostana sv. Mihovila. Namjesništvo je 1916. kupilo ovu tiskaru i osnovalo Tiskarnicu ć. k. Dalmatinskog namjesništva.<sup>39</sup>

Tipografski radnici predstavljali su radničku elitu i bili su najbolje organizirani. U Zadru je već 1874. osnovano Zadarsko tiskarsko društvo uzajamne pomoći, godine 1900. imalo je 36 članova. Prvi štrajk tipografskih radnika organiziran je 1902. godine. I nakon toga dolazi do obustave rada u zadarskim tiskarama. Zadarski tipografi pridružili su se početkom 1914. općem štrajku austrijskih tipografa. Izgleda da je Juraj Biankini<sup>40</sup> bio najtvrdi poslodavac jer je kod njega

<sup>39</sup> Pavao GALIĆ, *Povijest zadarskih tiskara*, Zagreb 1979.

<sup>40</sup> Juraj Biankini rođen je u Starom Gradu na Hvaru 30. kolovoza 1847. i potječe iz pomorske obitelji. Osnovnu školu završio je u Starome Gradu, gimnaziju u Splitu, a bogosloviju u Zadru. Služio je kao kapelan u rodnom mjestu da bi 1871. na poziv Mihovila Pavlinovića otišao u Zadar na mjesto urednika *Narodnog lista* i tu ostaje do talijanske okupacije. Pod njegovim uredništvom *Narodni list* postaje najutjecajniiji politički list u Dalmaciji, a tome pridonosi činjenica što je u razdobljima 1871.-1892. i 1905.-1918. glasilo najjače dalmatinske stranke, tj. Narodne i kasnije Hrvatske stranke. Nakon talijanske okupacije Zadra u studenome 1918. nalazi se u kućnom pritvoru, a kasnije je interniran u Bakru. U Kraljevini SHS postaje potpredsjednik vlade Ljube Davidovića, član je Jugoslavenske demokratske stranke, a poslije njezine diobe postaje članom Samostalne demokratske stranke. Juraj Biankini imao je važnu ulogu u organizaciji "Jadranska straža" i bio je njezin prvi predsjednik od 1923. do 1928. Organizaciji je cilj bila borba protiv talijanskih pretenzija za hrvatskom obalom. Biankin je umro u Splitu 27. ožujka 1928. godine.

U svom političkom i ideološkom razvoju Biankini je prošao nekoliko faza. Prva faza je narodnjačka (1871.-1892.) u kojoj Biankini ima zapaženu ulogu, osobito u borbi za hrvatski jezik. Druga faza je pravaška (1892.-1905.) koja započinje osnivanjem Hrvatskog kluba u Dalmatinskom saboru kada je nezadovoljan oportunistom Narodne stranke izašao iz nje, a kasnije se pridružio pravašima. Treća faza je politika "novog kursa" kojoj se Biankini približava već 1903., a formalno pristupa prilikom ujedinjenja Narodne hrvatske stranke i Stranke prava (dio Stranke prava okupljen oko Ante Trumbića, tzv. liberalno pravaštvo ili splitski pravaški krug) u jednu Hrvatsku stranku. Od Balkanskih ratova možemo pratiti nastanak četvrte jugoslavensko-integralističke faze u kojoj se Biankini zalaže za unitarno narodno jedinstvo Južnih Slavena, promičući ideju o hrvatsko-srpskom jedinstvu. Nakon razočarenja jugoslavenskom državom nastupa peta faza u Biankinijevom političkom životu koju karakteriziraju razmišljanja o Kraljevini SHS kao višenacionalnoj državi, složenoga sastava.

Biankini, osim po novinarskom zanimanju, bio je aktivno povezan s politikom i kao zastupnik u Dalmatinskom saboru i Carevinskom vijeću u Beču. Poslanik je u Dalmatinskom saboru gotovo neprekidno od 1881., a u Carevinskom vijeću od 1892. godine. Kao zastupnik bio je iznimno aktivan. Samo u Carevinskom vijeću održao je preko tisuću govora, interpelacija i zahtjeva. Njegovi govori bili su poznati po oštini prema vladi, ali i po dužini. Najveći broj njegovih objavljenih djela su govori u Dalmatinskom saboru i Carevinskom vijeću, a nakon raspada Austro-Ugarske izdao je dva historiografska djela i to: *'Narodni list' i hercegovačko-bosanski ustanak* (Split 1925.) i *Narodni preporod u Dalmaciji* (Beograd 1927.). Podaci o Jurju Biankiniju crpljeni su iz: Stijepo OBAD, "Biankini, Juraj", *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 1, Zagreb 1986., 747.-748. i Kosta MILUTINOVIĆ, "Politički profil Jurja Biankinija", *Zadarska revija*, 27 (1978.) 5/6, 455.-471.

najčešće dolazilo do štrajkova, dok su Prodana radnici hvalili kao dobrog poslodavca. Pri svemu ovome treba istaknuti da jedan dio radnika dolazi iz Italije jer je u Dalmaciji nedostajalo domaćih stručnih radnika.<sup>41</sup>

Svaki izdavač bio je dužan dostaviti primjerak novina Redarstvenom odsjeku kotarskog poglavarstva koji je cenzurirao pojedine novine. Treba naglasiti da cenzura nije bila preventivna, tj. izdavač nije trebao čekati dozvolu Redarstvenog odsjeka da bi krenuo u distribuciju. Kada bi Redarstveni odsjek zaključio da treba dio novinskog teksta cenzurirati, policija bi krenula u tiskaru i plijenila bi zatekute primjerke novina, kao i novine zatečene na javnim mjestima u gradu (kavane, čitaonice itd.). Istovremeno bi Kotarsko poglavarstvo obavještavalo predsjedništvo Namjesništva o zapljeni te bi mu slalo po dva primjerka zaplijenjenih novina.<sup>42</sup> Novine su tada tiskale drugo izdanje bez inkriminiranog teksta, osim *Risorgimento* koji nije tiskao drugo izdanje zbog udaljenosti tiskare (bila je u Istri). Sačuvani su podaci iz 1912. za listove *Risorgimento* i *Il Dalmata* iz kojih je vidljivo da je prvi bio zaplijenjen sedam puta, a drugi šest puta.<sup>43</sup> Možemo naglasiti da najčešći razlog zapljene nisu bili politički članci, nego oni u kojima je moglo doći do povrede osobnog dostojanstva. Treba istaknuti da je cenzura znala biti revna kada je u pitanju bila i politika, pa su tako bile zaplijenjene sve novine u Dalmaciji koje su zabilježile održavanje prosvjedne skupštine u Zadru od 24. studenoga 1912. u povodu raspuštanja općinskih vijeća u Šibeniku i Splitu. Međutim, cenzura novinskog članka mogla se zaobići na taj način da se zaplijenjeni članak pročita u Carevinskom vijeću te se na taj način "imunizira" jer govori u Carevinskom vijeću nisu mogli biti podvrgnuti cenzuri.<sup>44</sup>

U Zadru se uoči Prvoga svjetskog rata osjeća živa novinska djelatnost. Izlazi pet polutjednika i jedan politički tjednik. Po broju naslova Zadar je najjači u Dalmaciji. Međutim, slika ima i naličje. U prvom redu naklada novina je relativno malena, a osim toga, Split već u ovom razdoblju ima dnevne novine (*Dan* i *Naše jedinstvo*) što Zadar nije imao.<sup>45</sup> Brojnost naslova je logična, ako znamo da je Zadar administrativno i političko središte Dalmacije te je većina političkih opcija nastojala u njemu tiskati svoje novine.

<sup>41</sup> Npr. i Prodan je zapošljavao talijanske radnike. P. GALIĆ, n. dj., 66., 81.

<sup>42</sup> Redoslijed događaja oko cenzuriranja novina dobro se vidi u spisu: DAZd, PSN, sv. 676 (1912), br. spisa 172 od 19. travnja 1912. DAZd.

<sup>43</sup> DAZd, PSN, sv. 676 (1912), br. spisa 164/1, 164/2, 164/4, 164/5, 164/6, 164/7, 164/8 za *Risorgimento* (dalje u tekstu RIS) i br. spisa 943/1, 943/2, 943/3, 943/4, 943/5, 943/6 za *Il Dalmata* (dalje: DAL).

<sup>44</sup> Tako je objavljena rezolucija u povodu raspuštanja općina Šibenik i Split, vidi: "Interpelacija zastupnika Laginje glede Zadarske rezolucije", HK, br. 108, 30. 11. 1912.

<sup>45</sup> DAZd, PSN, sv. 685, br. 8482/1915. Podaci o nakladi pojedinog lista odnose se na treće tromjesečje 1915. godine: *Smotra dalmatinska* 1.740 primjeraka, *Objavitelj dalmatinski* (službene novine) 1.580 primjeraka, *Il Dalmata* 600 primjeraka (prije rata naklada je bila oko 800 primjeraka), *Narodni list* 1.630 primjeraka, *Hrvatska kruna* 800 primjeraka. Splitski dnevnik imaju puno veće naklade, *Naše jedinstvo* i *Dan* tiskaju preko 9.000 primjera dnevno.

*Narodni list* ima najdulju tradiciju i najjači utjecaj među zadarskim, ali i dalmatinskim novinstvom uopće. List je počeo izlaziti 1862. u početku Hrvatskoga narodnog preporoda u Dalmaciji.<sup>46</sup> Na početku je izlazio na talijanskom jeziku i s talijanskim nazivom *Il Nazionale*, jer je najveći dio dalmatinske inteligencije bio školovan na talijanskom jeziku, te se i na taj način željelo približiti školovanijem dijelu dalmatinske javnosti. Istovremeno, na hrvatskom jeziku je tiskan *Prilog k Narodnom listu* čija je zadaća bila širenje narodne ideje među slabije školovanim pukom. Od 1. ožujka 1862. do 27. veljače 1867. urednik je Natko Nodilo. Nakon njega do kraja 1869. Lovro Matić, pa se na kratko izmjenjuju Ivo Giunio, Josip Tormulić i Kažimir Ljubić. Od 1871. do sloma austrougarske vladavine urednik je Juraj Biankini. List će iznositi mišljenje Hrvatske stranke – većinske stranke u Dalmatinskom saboru. Kako je urednik Juraj Biankin često bio izvan Zadra, zbog raznih političkih obveza, uredništvo je od 1900. pa do 1918. često bilo u rukama Vinka Kisića.<sup>47</sup>

*Hrvatska kruna* izlazi 1892.-1920. i ona je glavno pravaško glasilo u Dalmaciji. Od početka do kraja izlaženja urednik joj je don Ivo Prodan.<sup>48</sup> Tiska se u Katoličkoj hrvatskoj tiskari.<sup>49</sup>

<sup>46</sup> O *Narodnom listu* pogledati: *Jubilarni broj*, Zadar 1912.

<sup>47</sup> Šime JURIŠIĆ, "Vinko Kisić", *Splitsko iverje*, Split 1983.

<sup>48</sup> Don Ivo Prodan rođen je 31. prosinca 1852. godine u Janjini na Pelješcu u mnogobrojnoj i siromašnoj seljačkoj obitelji. Pučku školu završio je u rodnom mjestu, gimnaziju u Dubrovniku, a studij bogoslovije u Zadru. Poslije završenog studija zaređen je za svećenika 5. studenog 1876. u Dubrovniku. Godine 1877. dolazi u Zadar i postao je urednik *Katoličke Dalmacije* (*La Dalmazia Cattolica*), koja je do njegova dolaska objavljivala članke gotovo isključivo na talijanskom jeziku i bila je neutralne političke orijentacije. Nakon što je preuzeo uredništvo, *Katolička Dalmacija* se kroatizira kako u jezičnom tako i u političkom smislu. Prodan je imao i veliku ulogu u formiranju "Katoličke hrvatske tiskare" 1883. godine u Zadru koja će mu osigurati i financijsku samostalnost. Iako se pravaške ideje i misli u Dalmaciji javljaju još krajem 60-ih godina 19. stoljeća, do pravog razvoja pravaštva u Dalmaciji dolazi 80-ih godina, a prvi potpuno formirani pravaš je don Ivo Prodan. On tiska prve pravaške novine *Stekliš* i *Pravaš* i okuplja prve pristaše (najviše u Zadru i okolici). U novinama nalazimo prve integralne pravaške programe, naravno, s naglascima koji su bili bliski don Ivi Prodanu. Ti naglasci su: Bog i katolička vjera, hrvatstvo i Hrvatska, hrvatsko državno pravo, katolicizam i dinastičnost, te državni trijalizam s mogućnošću državne samostalnosti. Važno je napomenuti da su pravaši često pribjegavali antisrpskoj retorici za razliku od dalmatinskih narodnjaka koji to čine veoma rijetko. Sam Prodan se oštro sukobio s politikom dalmatinskih Srba u djelu *La secchia rapita ili obračun imedu Srba i Hrvata*. U osnivanju Stranke prava u Dalmaciji (1894.-1895.) Prodan ima nezaobilaznu ulogu kao član Središnjeg odbora. Prilikom rascjepa banovinskih pravaša na domovinaše i frankovce, došlo je i do rascjepa dalmatinskih pravaša. Zadarska klerikalno-pravaška grupa na čelu s Prodanom 1898. napušta Stranku prava, kojoj na čelu ostaju Trumbić i Supilo. On 19. listopada 1898. osniva u Arbanasima Čistu stranku prava, na čijem je čelu zajedno s dr. Petrom Baturićem. Na izborima 1901. Prodan je prvi put izabran u Dalmatinski sabor, dok je 1907. izabran za zastupnika u Carevinsko vijeće. U svom zastupničkom radu oštro je napadao uporabu talijanskog jezika i borio se za sjedinjenje hrvatskih zemalja. Nakon ujedinjenja Stranke prava s Narodnom hrvatskom strankom 1905., Prodan razvija živu aktivnost oko okupljanja preostalih pravaša u jedinstvenu stranku što mu uspijeva 1908. kada Stranka odbacuje pridjev "Čista". Nakon privremenog ujedinjenja svih pravaških organizacija u hrvatskim zemljama, 1911.-1913. ima zapženu ulogu u Svepravaškoj organizaciji. Nakon nove podjele na milinovce i frankovce, Prodan i *Hrvatska kruna* staju na stranu milinovaca. Tijekom rata Prodan je



List je izlazio na četiri stranice formata A2, dva puta tjedno, srijedom i subotom, iako u impresumu lista piše da izlazi utorkom, četvrtkom i subotom. Ponekad da bi se smanjio očiti nesklad između impresuma i stvarnog broja izlaženja, izlazili su dvobroji (dodala bi se jedna stranica).

*Mlada Dalmacija* je najmlađi i najkratkotrajniji zadarski polutjednik. Prvi broj izašao je 2. svibnja 1914. i u podnaslovu se deklarirao kao “hrvatski demokratski list”. List je izlazio trojezično – na hrvatskom, srpskom i talijanskom i na dva pisma – latinici i ćirilici. Iz dopisa<sup>50</sup> Namjesništva Ministarstvu unutarnjih poslova u Beču doznajemo da je glavni urednik lista umirovljeni odvjetnik dr. Josip Ljubić. Po programatskim načelima iz prvog broja, list je promicao jači nacionalni angažman svih, a osobito omladine kojoj poručuje: “Rušite današnje stranke, rušite ih bez pardona, jer su sve redom do korjena gnjile.”<sup>51</sup> List je ogorčen talijanskom vlašću u Zadru i za to optužuje neaktivnost hrvatskih vođa. Potiče na suradnju sa Srbima. Iako bi se po programatskim načelima i intonacijom mogla očekivati bliskost sa splitskim naprednjacima oko Josipa Smodlake i lista *Slobode*, *Mlada Dalmacija* napada djelovanje naprednjaka ističući da je jalovo kao i u drugih dalmatinskih političkih stranaka. Osim toga, *Mlada Dalmacija* poziva na suradnju i svećenstvo, što je bilo u koliziji s antiklerikalizmom naprednjaka.<sup>52</sup> Ukupno je tiskano 18 brojeva u “Jugoslavenskoj štampariji” u vlasništvu samog urednika. Izbijanje rata zaustavilo je izlaženje *Mlade Dalmacije*, a dr. Ljubić ponudio je tiskaru na prodaju.<sup>53</sup>

*Smotra dalmatinska* počinje izlaziti 1888. kao dodatak *Objavitelju dalmatinskomu – Avvisatore dalmato* (1867. – 1920.). *Objavitelj dalmatinski* bilo je službeno glasilo dalmatinskog Namjesništva u kojem su izlazile obavijesti o raznim upravnim, zakonskim i gospodarskim promjenama. *Objavitelj* je imao ulogu sličnu današnjim službenim *Narodnim novinama*. Međutim, *Objavitelj* nije mogao odigrati ulogu propagatora službenih stajališta austrijske uprave. Potreba za jednim poluslužbenim listom osobito će narasti kada dalmatinsko javno mnijenje preuzme političke novine od kojih su najznačajniji bili *Narodni list* i *Il*

---

veliki zagovornik Svibanjske deklaracije u ujedinjavanju južnoslavenskih zemalja u sklopu Austro-Ugarske u jednu državnu cjelinu, ali je oštar protivnik ujedinjenja sa Srbijom.

U jednoj polemici *Narodni list* je okarakterizirao Prodana da “može biti vrlo čestiti, vrlo plemenit, vrlo značajan, najbolji političar, najbolji novinar ali niti se vidi u Zadru, niti se čuje u Parlamentu. U nijedno naše društvo ne zalazi, nije ni član narodnih društava u Zadru”. Don Ive Prodan je umro u Zadru 11. ožujka 1933., a pokopan je na “franjevačkom” otočiću Galovcu ispred Preka. M. DIKLIĆ, “Don Ivo Prodan (Janjina 1852.-Zadar, 1933.)”, *Zadarska smotra*, god XLI/1992., br. 4-5, 247.-249.; ISTI, *Pravaštvo u Dalmaciji do kraja prvoga svjetskog rata*.

<sup>49</sup> DAZd, KPZ, sv. 272, br. 18774, 7. 6. 1915. Don Ive Prodan u dopisu Kotarskom poglavarstvu u Zadru iz 1915. tvrdi da je njegova Katolička hrvatska tiskara “notorno, jedna od najsiromašnijih u cijeloj Monarhiji”.

<sup>50</sup> DAZd, PSN, sv. 681, br. 2674, 8. 5. 1914.

<sup>51</sup> “Omladina”, *Mlada Dalmacija*, br. 1, 2. 5. 1914.

<sup>52</sup> “Popovi i učitelji”, br. 1, 2. 5. 1914.

<sup>53</sup> DAZd, KPZ, sv. 272, br. 18774, 7. 6. 1915.

*Dalmata*. Krajem 80-ih godina 19. stoljeća pravaška stajališta su bili razvidna u *Katoličkoj Dalmaciji* pod uredništvom don Ive Prodana.

U takvim okolnostima 4. siječnja 1888. godine izlazi prvi broj *Smotre dalmatinske* koja će izlaziti dvojezično, gotovo čitavo vrijeme.<sup>54</sup> *Smotra* će izlaziti na četiri stranice velikog formata, dva puta tjedno, a godišnja preplata uoči Prvog svjetskog rata koštala je šest kruna. Članci su izlazili na prve tri stranice, dok će dio treće i čitava četvrta stranica biti posvećene oglasima. Važnije rubrike bile su *Dalmatinske vijesti*, *Iz Ugarske i Hrvatske*, *Političke vijesti*. Naslovna stranica bila je posvećena uglavnom uvodnim člancima i podlistku. Od prvog broja do br. 68 od 26. kolovoza 1911. godine list se tiskao u tiskari Petra Jankovića, zatim u tiskari Josipa Ferrarija do br. 85 od 28. listopada 1916., a kako tada već Namjesništvo osniva tiskaru ("tiskarnica cesarsko kraljevskog dalmatinskog Namjesništva"), do kraja izlaženja tiska se u toj tiskari.

Važnost *Smotre dalmatinske* u kulturnoj prošlosti Dalmacije i uopće Hrvatske nije tako malena da se ne bi mogao dati širi osvrt na njezino pisanje. Svakako ne treba smetnuti s uma da su to režimske političke novine u kojima se, unatoč određenoj umjerenosti, što je dijelom zasluga urednika Petra Kasandrića,<sup>55</sup>

<sup>54</sup> Dvojezičnost će opasti nakon ulaska Italije u rat protiv Austro-Ugarske 24. svibnja 1915. Tada će talijanski naziv lista biti puno manji od hrvatskog, a broj članaka pisan hrvatskim jezikom bit će puno veći od onih pisanih talijanskim.

<sup>55</sup> Rodio se u Hvaru 15. ožujka 1857., a u umro u Rimu 31. travnja 1927. godine, a na državni trošak pokopan je u rodnom Hvaru. Gimnaziju je završio u Dubrovniku, a u Zadar dolazi 1887. raditi kao računarski činovnik. Oženio se s Margaretom Bučić s kojom ima kćer Jelicu. Poslije smrti prve žene ponovo se ženi Erminijom Difniko s kojom nije imao potomstva. Računarski posao radi samo nekoliko mjeseci jer krajem godine preuzima brigu oko izdavanja novog polutjednika *Smotre Dalmatinske*. Zadnji broj *Smotre* uređuje 28. listopada 1918. godine. U uredništvo novoga službenog lista *Dalmatinskog glasnika*, koji izlazi u Splitu, ne ulazi. Budući da je bio dobar poznavalac talijanske kulture i političkih prilika, imenovan je atašeuom za tisak pri SHS-ovu veleposlanstvu u Rimu. Kako je bio slabo plaćen (slabije od posluge u veleposlanstvu), do kraja života borio se s materijalnim teškoćama.

Kasandrić se intenzivno bavio kulturnim događajima. O tome svjedoči *Smotra dalmatinska* koja pod njegovim uredništvom postaje najznačajniji izvor za strane književnosti u Dalmaciji. Uz književnost, bavi se poviješću novinarstva pa je izdao djelo *Il giornalismo dalmato dal 1848-1860 appunti* u kojem je na 185 stranica dao povijesni prikaz novina iz tog razdoblja. Također je i na hrvatskom jeziku napisao članak "Otrag šezdeset godina. Iz dalmatinskih novina 1848." Osobito je posvetio pažnju preporodnoj *Zori dalmatinskoj* o kojoj je napisao dva članka "Zora Dalmatinska" 1844.-1848., te "Kako je osvanula 'Zora dalmatinska'". Bavio se i poviješću književnosti te je tako već 1885. objavio kritičke bilješke o Andriji Kačiću Miošiću. *Iskra*, br. 1, Zadar 1894., Fra Andrija Kačić, kritičke bilješke. *Iskra*, prilog broja 9.-10., 73.-77. i br. 21., 161.-163., 1885. Kosta MILUTINOVIĆ, "O pokretu Srba katolika u Dalmaciji, Dubrovniku i Boki kotorskoj 1848.-1914.", *Zbornik o Srbima u Hrvatskoj*, Beograd 1989., 33.-90., 37. i 73. U rukopisu su ostali prijevod na talijanski jezik, Njegošev "Gorski vijenac" te rasprava "Ogledi iz starije dalmatinske književnosti". U političkom smislu iznimno je teško definirati političku orijentaciju Petra Kasandrića. Kako je bio urednik poluslužbene *Smotre*, očito je da je barem javno iskazivao austrofilsku raspoloženja. S druge strane, u *Smotri* se kloni političkih razračunavanja, iskazivanja bilo kakve mržnje ili netrpeljivosti. Tijekom antisrpskih demonstracija nakon ubojstva prestolonasljednika Franje Ferdinanda, *Smotra* objavljuje komentar koji osuđuje protusrpsko stajalište prosvjednika. Nakon rata, iako je šikaniran, prihvaća posao u jugoslavenskoj diplomaciji. Srpski povjesničar Kosta Milutinović navodi na dva mjesta da Petar Kasandrić pripada Srbima katolicima, premda tu svoju tvrdnju ne nudi nikakve izjave. Upućuje li na ovo jezik *Smotre* koji je bio drukčiji od ostalih hrvatskih novina u Dalmaciji, nismo sigurni.

zastupa službena linija. U tom smjeru trebale su poslužiti sve informativne političke rubrike. I ovdje treba napomenuti da *Smotra* daje velik prostor vijestima iz slavenskog svijeta, što je očito Kasandrićeva zasluga. Čak i novinsko “prepucavanje”, što je omiljena tema i tadašnjeg novinstva, u *Smotri* je iznimno rijetko i krajnje odmjeren.

Po sadržaju gradivo lista većim dijelom se odnosi na Dalmaciju. No podataka, vijesti i članaka ima i iz Trsta i Istre. Što se tiče pokrajine Dalmacije puno su bogatiji vijestima ostali zadarski polutjednici. Osnovnu liniju uređivanja lista, okvirne upute, dao je izdavač, tj. dalmatinsko Namjesništvo u prvom broju: “Čuvaćemo se stranačkih razmirica i zadjevica, da kroz neumjesna uplićanja ne kobimo domaću sreću. Tegleć na pravdu i na istinu, gledaćemo svagda, i u svakom sučaju, da zla pretijecamo i otklanjamo, da dobra prihvaćamo i na domaću korist navraćamo. Svi smo srećni kad možemo pomoći i koristiti zemlji svojoj.”

Na kraju treba napomenuti da *Smotra* ima drukčiju pravopisnu normu od ostalih dvaju hrvatskih polutjednika. Ako možemo vući paralele, *Smotrin* jezik je veoma blizak ijekavštini dubrovačkog kraja. Također se glas j piše u slučajevima gdje to nećemo naći u ostalim hrvatskim listovima. Npr. dok će *Narodni list* i *Hrvatska kruna* pisati “viesti”, “liepo”, “nisam”, dotle će *Smotra* pisati “vijesti”, “lijepo” “nijesam”. U slučaju glasa “đ”, kada u hrvatskoj ortografiji nije postojalo slovo za taj glas, *Smotra* će ovaj problem riješiti pisanjem “gj” (“gospogjica”), dok će ostalo hrvatsko novinstvo pisati “dj” (“gospodjica”).

*Il Dalmata* počinje izlaziti 10. ožujka 1866., a zadnji broj izašao je 8. travnja 1916. godine. List izlazi dva puta tjedno, srijedom i subotom, na talijanskom jeziku. Politička orijentacija je autonomaška, u nacionalnom smislu talijanska, barem u ovom promatranom razdoblju. Uređuje ga Gaetano Feoli.<sup>56</sup> Rubrike su

<sup>56</sup> Rođen je u Soresini kraj Cremona u listopadu 1856., a umro je u Zadru 31. ožujka 1932. Otac Antonio doselio se u Split, a Feoli već s 27 godina preuzima uređivanje talijanaškog splitskog lista *L'Avvenire*. S mjesta urednika *L'Avvenire* odlazi na mjesto urednika *La difesa*, gdje ostaje do 1889., kada ga zadarski gradonačelnik Nicolo Trigari zove u Zadar na uređivačko mjesto središnjega autonomaškog lista *Il Dalmata*. Na mjestu urednika ostaje do 1916. kada je interniran u selo Pulkov u Moravskoj, gdje je ostao do opće amnestije pred kraj Prvoga svjetskog rata. O sjećanjima na svoje interniranje napisao je članak u *Rivisti dalmatici*. Vrativši se u Zadar, postaje urednik listova: *La voce dalmatica*, *Corriere della Dalmazia*, *Il littorale dalmatico*. Prije Prvoga svjetskog rata političkim je komentarima, prikazima književnih djela, prigodnim člancima o talijanskim književnicima i svojim suvremenicima surađivao u *Il Dalmata*, a nakon rata u *Vita in Dalmazia* i *Rivista Dalmatica*. Pisao je o dalmatinskim umjetnicima i događajima potkraj 19. i na početku 20. stoljeća. Godine 1890. objavljuje zbirku od šesnaest crtica *Parvae res*, dijelom pripovijednog i anegdotalnog značaja, a u *Il Dalmata* 1912. prigodnu božićnu novelu. Pjesmama se javio u časopisima *Scintille* (1887.-1888.) i *Pro patria* 1888., a u prigodnoj publikaciji *Per la lega* (Zadar, S. A.), slavi ljepote Zadra naglašavajući i svoje protalijansko političko stajalište. Nakon Prvoga svjetskog rata objavio je deset soneta pod zajedničkim naslovom “Santo Francesco a Zara” prepričavajući zamišljeni posjet sv. Franje Zadru. Od 1916. do 1925. piše nekoliko dramskih djela, koja nisu izvođena na sceni. Dio tih drama objavljen je u časopisu *Rivista dalmatica* i listu *Il Dalmata*, a sve su sačuvane u rukopisu, *La cinque novelle*, u Znanstvenoj knjižnici u Zadru. Radnja drama najčešće je smještena u prošlosti i u njima je autor zaokupljen nesretnim ljubavima,

slične ostalim zadarskim polutjednicima: *Il Corriere della Provincia* – Dopisi iz pokrajine. Pronalaženje dopisnika u ovoj rubrici predstavlja velik problem za uredništvo pa ono nekoliko puta moli čitatelje da se jave dopisima.<sup>57</sup> Najčešći dopisi su iz Splita, Korčule, Starog Grada na Hvaru, Paga. Međutim, bilo je i dopisa, ali dosta rijetko, iz Imotskog, Sinja ili Drniša. Također, prenosi se pisanje ostalog talijanskog tiska u Monarhiji, što možemo naći u rubrici “Leggendo e annotando”. O zbivanja u Zadru nalazimo članke u rubrici “La cronaca”. Za vrijeme balkanskih ratova i u *Il Dalmati* nastaje rubrika brzojavnih vijesti - “I dispaçi del ‘Dalmata’”. O trgovini i pomorstvu nalazimo članke u rubrici “Marina e commercio” dok *Il Dalmata* redovito prenosi zapisnike sjednica Općinskog vijeća u rubrici “Protocollo della seduta del Consiglio comunale”.

*Risorgimento* počinje izlaziti 1908. godine. Od 15. listopada 1908. do zadnjeg 255. broja od 18. srpnja 1914. godine izlazi kao tjednik. Izdavač lista je Girolamo Italo Boxich,<sup>58</sup> a urednik Raimondo Desanti.<sup>59</sup> Ime G. I. Boxicha kao izdavača

---

a nadahnuća nalazi dijelom u novelama Boccacciova “Decamerona”. Potpisivao se siglom “W”, te pseudonimom “Un vecchio Dalmata”. Prema spisima državnog redarstva Feoli je trebao biti protjeran iz Austro-Ugarske zbog političkog angažmana. Austrijsko državljanstvo je dobio 1908. godine. Zbog starosti, politički angažman uoči rata bio je malen. Biografske podatke o Feoliju vidi: Nedjeljka BALIĆ-NIŽIĆ, *Talijanski pisci u Zadru pred Prvi svjetski rat (1900. - 1915.)*, Rijeka 1998., 115.-117.

<sup>57</sup> “*Il Dalmata*”, br. 104, 28. 12. 1912.

<sup>58</sup> Rođen je u Splitu 16. svibnja 1869., gdje završava osnovnu školu i gimnaziju. Medicinu studira u Beču i Grazu, a završava je u Bologni. Radi kao liječnik u Splitu, a u Zadar se doseljava 1899. Ženi se s Francescom (Fanny) iz bogate zadarske obitelji Perlini. U Zadru se, vjerojatno, prvi koristio rendgenskim uređajem u liječenju. Pokretač je lista *Risorgimento* (1908.) i aktivni član Talijanske stranke u Dalmaciji. Nakon Prvoga svjetskog rata mijenja ime u Jerko Božić, odlazi u Zagreb gdje radi kao voditelj saniteta željezničke direkcije. Jedno vrijeme radi u Beogradu, a u Cetinju je i ravnatelj bolnice. Od 1927. do 1937. otvara privatnu liječničku praksu u Splitu, zatim odlazi u Zagreb, gdje umire 28. svibnja 1940. godine.

Tijekom svoga burnog života bavi se i književnošću i to na talijanskom i hrvatskom jeziku. Od talijanskih djela tiskani su mu: *Alle porte del Male. Un atto* (Split 1898.), *Anima selvaggia, Monologo* (Split 1898.), *Ne le notte del male. Studio* (Split 1899.) i *Juvenalia. Versi* (Zadar 1903.). Na hrvatskom mu je objavljena drama u tri čina *Svadba* 1922. u Zagrebu kada je i odigrana na sceni HNK Zagreb, dok se jednočinka *Sin*, koja je objavljena 1933., nikada nije izvela. Talijanski konzul u Zadru D’Alia okarakterizirao je Božića kao osobu oštra duha, elegantnoga govornika i odličnoga liječnika. Jure ŠONJE i Vladimir DUGAČKOG, “Božić, Jerko (Boxich, Girolamo Italo)”, *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 2, Zagreb 1989., 233.-234.

<sup>59</sup> Raimondo Desanti rodio se u Rovinju 1868. godine. Po zanimanju je ljekarnik i do 1908. ima ljekarnu u Obrovcu. U Zadar se doselio 1908., kad je prijavljen kao urednik političkog tjednika *Risorgimento*. Očito je da je povezan s Girolamom Italom Boxichem koji je izdavač lista. Uoči Prvoga svjetskog rata u kontaktu je s Luigijem Federzionijem, jednim od vođa talijanskih nacionalista koji će kasnije ući u fašističku stranku. Prema prijeratnim izvješćima vojne obavještajne službe, Desanti je bio praćen. Okarakteriziran je kao radikalni Talijan čije aktivnosti u Istri treba pratiti (odlazio je u Istru zbog tiskanja *Risorgimenta*). Također, treba nadgledati i njegova sina koji se dobrovoljno prijavio u ratnu mornaricu. Početkom rata s Italijom, Desanti će među prvima biti deportiran u Leibnitzu. Iz spisa državnog redarstva u Zadru, vidljivo je da je bio praćen i prije rata. Pratile su se njegove aktivnosti oko dolaska talijanskih publicista u Zadar i njihovi kontakti. Vlastima je bila osobito sumnjiva činjenica da uz to što mu je izdavanje lista *Risorgimento* bio jedini prihod, on je

nestaje od 26. broja koji je izašao 9. travnja 1910. U listu se ne navode razlozi nestajanja imena izdavača, ali razlog tomu sigurno nisu politička razmimoilaženja jer će list i dalje podržavati stajališta Boxicha u sukobima u Talijanskoj stranci koji su nastali u listopadu 1912.<sup>60</sup> List je izlazio na četiri stranici nešto manjeg formata od ostalih zadarskih političkih novina, a razlikuje se i u tome što na četvrtoj stranici ima rubriku "Ciò che scrive gli altri". Rubrike su manje diferencirane nego u ostalim novinama. Uz podlistak, koji je na naslovnici, druga rubrika je "Cronaca di Zara", u kojoj nevezano uz naslov nalazimo članke iz ostalih dijelova Dalmacije, ali i ostalih hrvatskih zemalja. Dopisi iz ostalih dalmatinskih mjesta nalaze se u rubrici "Cronaca della provincia", ali za razliku od *Il Dalmate*, dopisi u listu *Risorgimento* praktično se ograničavaju na veće dalmatinske gradove, a jedini kontinuitet dopisa predstavljaju dopisi iz Splita. U impresumu prvog lista stoji da je tijelo Talijanske demokratske stranke, a moto lista je: "Veća snaga za bolju narav" ("A maggior forza ed a miglior natura" Dante, II, 16. 79.). Na početku je izlazio svakog četvrtka, a od broja 177 od 4. lipnja 1912. srijedom, pa ponovno od broja 193 od 27. listopada 1912. četvrtkom, da bi od broja 222 od 2. kolovoza 1913. izlazio svake subote.

*Risorgimento* su pratile mnoge financijske teškoće. Najbolji dokaz za to su mnogobrojne praznine u izlaženju: broj 200. izašao je 19. prosinca 1912. a sljedeći 201. izašao je 2. siječnja; broj 206. izašao je 13. veljače, a 207. je izašao 27. veljače 1913; broj 218. izašao je 7. lipnja, a 219. je izašao 5. srpnja. Problema u izlaženju ima i u listopadu i studenome 1913., a u ožujku 1914. izašao je samo broj 244. od 7. ožujka. U svrhu poboljšanja materijalnog stanja lista objavljivane su donacije za list, dok je u listopadu 1912. uredništvo objavilo čitateljima da je došlo do poskupljenja lista.<sup>61</sup> Za čitavo vrijeme izlaženja *Risorgimento* se tiska u Istri.

Politička stajališta lista možemo okarakterizirati kao radikalno talijanska. U njemu ćemo često naći uvredljive članke o Hrvatima, a na neke od njih osvrnućemo se i u ovom radu. List je antikerikalno nastrojen pa u njemu nema

---

tijekom 1914. i 1915. živio relativno dobro iako list ne izlazi od početka rata. Desanti će se u Zadar vratiti tek krajem 1917. godine nakon opće amnestije cara Karla. Nakon Prvog svjetskog rata napisao je propagandističko djelo o mučeništvu dalmatinskih Talijana *I martiri della Dalmazia* koje ima dva izdanja, jedno u Zadru, a drugo u Anconi. Uređuje zadarski dnevnik *Corriere di Zara* koji izlazi od početka 1921. do 13. listopada 1923. Nakon toga odlazi u Pulu 1924. i uređuje list *L'azione*. Desanti je umro 3. travnja 1931. u Puli. Državni arhiv u Splitu, Matična knjiga rođenih, Župa sv. Duje, god. 1869., 49.-50.; DAZd, PSN, sv. 664, god. 1908., kat. IX/2/2, br. spisa 5371; Federico Augusto PERINI, *Giornalismo italiano in terra irredenta*, Perugia 1937., 97. O Federzioniju i nacionalistima vidi: Denis Mack SMITH, *Mussolinijevo rimsko carstvo*, Zagreb 1980.; Raimondo DESANTI, *I martiri della Dalmazia*, Zadar 1919. i Ancona 1919.; *Il littorio dalmatico* (Zadar), br. 39, 10. 5. 1924.; Antonio Just VERDUS, "Raimondo Desanti (Rovigno 26. dicembre 1868.-3. aprile 1931.) In suo ricordo", *Difesa Adriatica*, br. 32, Ancona 1950.

<sup>60</sup> "Il partito elle censure al capo della organizzazione", *Risorgimento* (dalje: RIS), br. 193, 17. 10. 1912.

<sup>61</sup> "Per il 'Risorgimento'", *RIS*, br. 192, 10. 10. 1912.

niti prigodnih članaka religioznog sadržaja za velike kršćanske blagdane kao što su npr. Božić ili Uskrs, a koje inače nalazimo u ostalim novinama. Radikalizam je razumljiviji kad znamo da su *Risorgimento*vo čitateljstvo niže talijansko činovništvo i trgovačko-obrtnički pomoćnici, čija je egzistencija nesigurna, što je preduvjet svakom radikalizmu.<sup>62</sup>

### *Gradske političke prilike*

Vlast u općini Zadru držala je Talijanska stranka. Ta je stranka nasljednica stare Autonomaške stranke koja svoje korijene vuče od 60-ih godina 19. stoljeća. Početkom ustavnog života u Habsburškoj Monarhiji, Autonomaška stranka se zalagala za očuvanje autonomije Dalmacije i protivila se sjedinjenju s banskom Hrvatskom. Na početku nije bila homogena niti u svojem članstvu niti u ideološkim pogledima. Najveći dio članstva i glasača regrutirao se iz slavodalmatskoga građanstva. Slavodalmatizam je bila prevladavajuća ideološka matrica dalmatinskoga priobalnoga građanstva u 60-im, pa i 70-im godinama 19. stoljeća. Temeljni postulat slavodalmatizma bilo je očuvanje dalmatinske etničke posebnosti koja se temeljila na priznavanju slavenskih korijena, ali i dominantnom utjecaju talijanske kulture i jezika. U svakom slučaju, bitna odrednica slavodalmatinstva je negacija hrvatske etničke svijesti u Dalmaciji. Najbolju, kratku, definiciju negacije hrvatstva dao je vođa Autonomaške stranke, splitski gradonačelnik Antonio Bajamonti: “Slavi anche domani, Croati giammai” (Slaveni već sutra, Hrvati nikada).<sup>63</sup> Ideologija slavodalmatizma nije bila niti jedinstvena niti kruta. S jedne strane, istican je dominantan čimbenik talijanske kulture, dok su s druge strane neki članovi Dalmatinskog sabora isticali dominantnost slavenstva. Ta se razlika ogledala u pitanju uporabe narodnog (hrvatskog) jezika u školstvu i upravi. Uvjetno rečeno, “slavenski” dio autonomaških zastupnika bio je spreman surađivati s narodnjacima oko uvođenja hrvatskog jezika u škole i upravu dok se s “talijanskim” dijelom autonomaških zastupnika takva suradnja nije mogla dogovoriti. Sjedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom nije odgovaralo ni bečkim vladajućim krugovima. Oni su, naime, željeli uvjetovati potporu sjedinjenju potporom Hrvatskog sabora preustroju Habsburške Monarhije u manje-više centraliziranu državu. Kako to nije bio slučaj, austrijske vlasti podržavale su autonomaše u njihovu djelovanju.

<sup>62</sup> Socijalna struktura čitatelja *Risorgimenta* je vidljiva iz članaka koji obrađuju životne teme koje zanima njegovo čitateljstvo. Tako nailazimo na članke o potrebi zatvaranja trgovina za podnevni odmor, br. 193, 17. 10. 1912., i mnogobrojne članke koji tretiraju visoku cijenu najma stana kao i općenitu nestašicu stanova. O stanogradnji članke nalazimo u brojevima 204, 30. 1. 1913.; 205, 6. 2. 1913.; 206, 13. 2. 1913.; 219, 5. 7. 1913.; 220, 12. 7. 1913.; 221, 19. 7. 1913.; 222, 2. 8. 1913.; 223, 9. 8. 1913. itd.

<sup>63</sup> Josip VRANDEČIĆ, *Dalmatinski autonomistički pokret u XIX st.*, Zagreb 2002., 122.

Prekretnica je nastupila 1866. godine za vrijeme talijansko-pruskog rata protiv Austrije. Iako su Austrijanci uspjeli poraziti Talijane (bitka kraj Visa), Austrija je ipak izgubila venecijansku oblast. Mogućnost dolaska talijanske vojske na dalmatinsku obalu, zabrinuo je austrijske vlasti. S druge strane, i ponašanje dijela autonomaških krugova davalo je povoda sumnji austrijskih vlasti. Naime, jedan dio splitskih autonomaša organizirao je svečan doček u povodu eventualnog dolaska talijanske mornarice. U svjetlu tih činjenica, treba promatrati postavljanje generala Franje Filipovića za dalmatinskog namjesnika. General Filipović blagonaklono se odnosio prema djelovanju narodnjaka koji tada razvijaju veliku djelatnost, a to će rezultirati pobjedom narodnjaka na izborima za Dalmatinski sabor 1870. Pojačano djelovanje narodnjaka, gubitak vladine naklonosti, neuspjeh širenja slavodalmatinske ideje u šire slojeve dalmatinskog pučanstva, sve je to dovelo do diferencijacije zastupnika autonomaških ideja. Rezultat je bio dvojak. Dio dalmatinskoga primorskoga građanstva prilazi narodnjačkoj ideologiji, a tijekom vremena integrira se u hrvatsku nacionalnu ideologiju. Drugi dio, naglašavajući talijanski karakter dalmatinskih kulturnih slojeva, integrira se u talijansku nacionalnu ideologiju. Jaki udarac autonomaštvu, pa i talijanstvu, predstavlja prelazak splitske općine 1882. godine u narodnjačke ruke. Nakon 80-ih godina 19. stoljeća gotovo da ne možemo više govoriti o autonomaštvu ako ujedno ne govorimo i o talijanstvu,<sup>64</sup> kao što nakon 70-ih godina 19. stoljeća kad govorimo o narodnjaštvu ujedno ne govorimo i o hrvatstvu.

Iredentizam je politički smjer u talijanskoj politici koji je težio za tim da pripoji navodne talijanske pokrajine na području drugih država Italiji.<sup>65</sup> Riječ dolazi od riječi “irredento” što znači neoslobođen, neizbavljen, koji je pod tuđom vlašću.<sup>66</sup>

<sup>64</sup> Postavlja se terminološko pitanje koje je u svojoj biti političko. – O čemu je riječ? U hrvatskoj historiografiji (i ne samo u historiografiji) udomačio se termin “talijanaši” i “talijanaško” za one stanovnike Dalmacije koji su se osjećali i djelovali kao Talijani, a imali su nesumnjivo hrvatsko ili nešto rjeđe srpsko etničko podrijetlo. Isticanje “talijanaštva” išlo je dotle da se samo Talijanima iz Kraljevine Italije priznavalo “pravo” talijanstvo. Razlog za ovakvo stajalište treba tražiti u političkim prilikama nastalim nakon Prvoga svjetskog rata. Otrgnuće djelova hrvatskoga etničkog prostora (Zadar, Rijeka, otoci i Istra) i njihovo pripojenje Italiji, dalo je poticaja hrvatskoj historiografiji da pronalazi dokaze o hrvatstvu ovih krajeva i negaciji talijanstva. Kako se to pitanje nije riješilo ni nakon Drugoga svjetskog rata (konačno je riješeno tek Osimskim sporazumima iz 1975.), najveći dio radova hrvatske historiografije bio je opterećen tim problemom. Talijanska iredentistička historiografija (na žalost, druge gotovo da i nema koja se bavi ovim problemom) svojim je neznanstvenim pristupom - negacijom dalmatinskog hrvatstva, još više potencirala sukobe. Za opravdanje hrvatske historiografije možemo istaknuti da je istina da tijekom 19. stoljeća možemo pratiti prelasku pojedinaca iz jedne nacionalne ideologije u drugu, pa možemo postaviti pitanje čvrstoće nacionalne identifikacije. Također je istina da je dobar dio dalmatinskih Talijana slavenskih korijena, ali je i istina da su neki od najvatrenijih pronositelja hrvatske nacionalne ideologije bili talijanskog podrijetla (npr. Biankini). Zato za drugu polovicu 19. stoljeća možemo, uvjetno, prihvatiti termin “talijanaš” i “talijanaško”. Međutim, na početku 20. stoljeća nacionalna integracija u Dalmaciji je završena i postoje samo rijetki primjeri promjene nacionalne orijentacije. Zbog tih razloga u ovom radu koristit ćemo se terminima “Talijan” i “talijanski”.

<sup>65</sup> O iredentizmu vidi: Angelo VIVANTE, *Jadranski iredentizam*, Zagreb 2002.

<sup>66</sup> Mirko DEANOVIĆ, Josip JERNEJ, *Talijansko-hrvatski rječnik*, Zagreb 1997., 494.

Naime, stvaranje talijanske države događalo se etapno. Apeninski poluotok bio je podijeljen između više država, a primat u ujedinjenju preuzeo je Pijemont sa sposobnim premijerom Camillom Cauvorom. Najveći neprijatelj talijanskom ujedinjenju bila je Habsburška Monarhija koja je kontrolirala sjever današnje Italije. U dva rata 1859. i 1866. Pijemont (od 1860. godine Kraljevina Italija) je ratovao s Francuskom i Pruskom protiv Habsburgovaca. Pri tome su osvojili teritorije Lombardije i venecijanske oblasti. Poslije sloma Francuske 1870. godine, posljednjeg branitelja Papinske države, talijanska vojska zauzela je Rim.

Austrougarsko vojno zapovjedništvo sastavilo je tajno izvješće o iredentizmu, s posebnim osvrtom na austrougarske krajeve. Izvješće je sastavila vojnobavještajna služba. Spis je nastao na poticaj ministra unutarnjih poslova Heinholda koji je sazvaio sastanak 28. studenog 1915. posvećen borbi protiv iredentizma. Na osnovi izvješća vojnobavještajne službe, iredentizam teoretski može obuhvaćati teritorije Savoje, Nize, Tunisa, Malte, kantona Ticino, ali u praksi obuhvaća samo zemlje pod austrougarskom vlašću, Trentino, Trst, Istru, Goricu, Gradišku, Rijeku i Dalmaciju. Prije 1820. nema pojave iredentizma. Tek će karbonarski pokret i Manzini pokrenuti to pitanje. Prvi radikalni iskaz talijanskog iredentizma bio je atentat Gugliema Oberdanka iz 1882. na cara Franju Josipa I. u Trstu. Zbog toga lik Gugliema Oberdanka postaje mit za iredentu. Iredentistička ideja širi se uz pomoć talijanskih državljana naseljenih u Austro-Ugarskoj. U Trstu, prije rata živi 37 tisuća talijanskih državljana – regnicola. Politika iredentizma u austrijskim pokrajinama težila je za tim da se svakodnevni život oblikuje što sličnije talijanskom uzoru i navikava stanovništvo i strance da su “nesjedinjene pokrajine” samo privremeno u austrijskim rukama. To je najbolje iskazao Scipio Schigele u Firenci 1910. rekavši da su “talijanske pokrajine u Austriji talijansko vlasništvo, u korištenju stranaca”.<sup>67</sup> Poseban obol talijanizaciji javnog života davalo je novinstvo na talijanskom jeziku. Vojna obavještajna služba navodi da u austrijskim zemljama izlazi 19 iredentističkih i tri talijanofilska dnevnika. Najjači iredentistički dnevnik, tršćanski *Il piccolo*, uvijek na prvom mjestu izvješćuje o Italiji i kraljevim putovanjima, dok se o austrijskom caru piše na kraju, među meteorološkim izvješćima. U talijansko-turskom ratu za talijansku vojsku piše se “naša vojska” koja postiže “naše pobjede”, dok je Franjo Josip I. “austrijski car”.

Najjača iredentistička organizacija u Italiji Dante Alighieri pod plaštom borbe za prosvjetno-kulturne interese Talijana izvan Italije vrši veliki politički utjecaj na austrijske pokrajine. Organizacija Dante Alighieri osnovana je 1889. godine, a 1911. imala je 60.000 članova. Ona izravno potpomaže djelovanje Lega nazionale, udruženja austrijskih Talijana za uzdržavanje školskih ustanova u većinski hrvatskim i slovenskim krajevima. Novac dobiven iz Italije uglavnom

<sup>67</sup> Oscar RANDI, “L’ iredentismo italiano in una relazione segreta dell’ ufficio informazioni austriaco”, *Collana della Rivista dalmatica*, vol. I, Zadar 1937., 5.-15.



bi se prikazivao kao uspješno skupljanje priloga na dobrotvornim priredbama u korist Lege. Lega nazionale osnovana je 1892. i nasljednica je raspuštene organizacije Pro patria (1889. godine), a imala je 183 grupe. U Dalmaciji uzdržava šest osnovnih škola i četiri vrtića. Financira je Banca cooperativa triestina, osnovana u Milanu 1892. irendentističkim novcem. U svom radu, za čelna mjesta u *Legi* biraju se osobe manje izložene politici kako bi bile manje sumnjive austrijskim tijelima reda.<sup>68</sup> Uz organizaciju Dante Alighieri, najaktivnija protuaustrijska organizacija je Associazione patria pro Trento e Trieste, osnovana 1903. s čak 115.000 članova. Može se napomenuti da je prema mišljenju austrijske vojnoobavještajne službe masonerija uopće, a talijanska posebno, najveći neprijatelj postojanja Habsburške Monarhije.<sup>69</sup> Ovdje treba istaknuti da masonerija nije bila za talijansku Dalmaciju.<sup>70</sup> Na osnovi tog izvješća općinske vlasti, u rukama talijanskih stranaka, utvrde su irendentizma i talijanstva.<sup>71</sup>

Što se tiče socijalne strukture, pripadnici irendentističkog pokreta pripadaju uglavnom srednjim i nižim slojevima. Prema sjećanjima suvremenika, irendentista gotovo da i nema među aristokracijom, malen ih je broj među industrijalcima i bankarima. Umjeren broj pripadnika irendente nalazi se među veletrgovcima. Puno ih je veći broj među trgovcima, značajan broj među državnim i privatnim činovnicima, a najveći među inteligencijom. Najradikalniji dio irendente čine mladi. Prema procjenama za Trst, u središtu irendentizma u austrijskim zemljama, samo 2% stanovništva ili njih 5.000 može se smatrati irendentistima, deseti dio ili njih 500 je elita koja vodi pokret, a samo njih 50 vodi svakodnevnu politiku širenja irendentizma.<sup>72</sup>

Od 1. siječnja 1900. na čelo zadarske općine dolazi dr. Luigi Ziliotto, odvjetnik po zanimanju. Prema riječima suvremenika Krekicha, zadarskog političara, kao i Neubauerera, vojnog obavještajca, Ziliotto je bio umjereni političar koji je znao surađivati kako s Hrvatima i Srbima, tako i sa službenim austrijskim vlastima. Očito je imao i organizacijskih sposobnosti jer je upravo za vrijeme njegove uprave općinom riješen problem nestašice pitke vode za građanstvo Zadra. Postojeći vodovod bio je nedovoljan, napajao je samo javne česme u gradu. Tada je počela izgradnja vodovoda s Bokanjačkog blata te je tako Zadar 1902. godine dobio stabilan i dovoljan izvor pitke vode. Pristupio je saniranju Jazina (tal. Val del Ghisi) i gradnje ceste prema tom dijelu grada koji se širio. Rješavan je problem kanalizacije.<sup>73</sup> Istovremeno, zadarska općina kao jedina općina u talijanskim rukama, odvajala je značajna sredstva za financiranje

<sup>68</sup> Isto, 24.

<sup>69</sup> Isto, 20.-22.

<sup>70</sup> Mario ALBERTI, *L'irredentismo senza romanticismo*, Trst 1936., 152.

<sup>71</sup> O. RANDI, "L'irredentismo", 45.

<sup>72</sup> M. ALBERTI, *L'irredentismo*, 32.

<sup>73</sup> N. KREKICH, "L'opera amministrativa", 21.-27.

raznih talijanskih udruga.<sup>74</sup> U prvom redu za Legu Nazionale. Novcem općine financira se talijanska glazba Banda comunale, talijanska čitaonica,<sup>75</sup> udruženje talijanskih studenata, Filharmonijsko društvo (tal. Società Filarmonica).<sup>76</sup> Kao glasilo zadarske općine odabran je polutjednik *Il Dalmata* koji je ujedno iznosio stajališta talijanskih zastupnika u Općini.

Bliski Ziliottini suradnici u općinskom radu bili su Manfredo Persicalli, Demetrio Medovich, zadarski bogatuni Perlini i Salghetti-Driolli, ali najvažniji mu je suradnik bio Roberto Ghiglianovich.<sup>77</sup>

Iredentistički pokret u Dalmaciji vodili su Roberto Ghiglianovich, Luigi Ziliotto, Natale Krekich i Ercolano Salvi iz Splita. Možemo reći da je i talijanski konzul u Zadru, Antonino D'Alia aktivni sudionik u organiziranju političkog života Talijana u gradu. Postoji i anegdotski podatak da su se svakog radnog dana u 11 sati u kavani "Centrale" sastajali, za točno određenim stolom, Ghiglianovich, Krekich, Zilotto i D'Alia i tu su raspravljali o tekućim političkim pitanjima. Kada bi morali povjerljivo razgovarati, angažirali bi povjerljivu osobu koja bi se glasno smijala i tako onemogućavala moguće prislušivanje.<sup>78</sup> Uoči

<sup>74</sup> Zadarski pravaši računali su da zadarska općina za "talijanstvo" odvaja 57.000 kruna godišnje. J. BEROŠ, "Zadarsko pitanje", 387.

<sup>75</sup> Zadarska općina financirala je rad Biblioteca popolare Zara, koja u svom fondu nema niti jednu knjigu na hrvatskom jeziku. ZKZd *Biblioteca popolare Zara, nuovo catalogo*, Zadar 1915.

<sup>76</sup> N. KREKICH, "L'opera culturale", 4.

<sup>77</sup> Obitelj Ghiglianovich je podrijetlom iz Kaštela kraj Splita, odakle su došli iz Labina Dalmatinskoga. Roberto Ghiglianovich, sin Giacoma i Luigie Afrić, rođen je 1863. u Zadru. Završio je pravni fakultet u Grazu i postao je odvjetnikom u Zadru. Već od mladosti bavi se intenzivno politikom. Prilikom izricanja smrtne kazne Oberdanku, tršćanskom atentatoru na Franju Josipa I. 1881. godine, Ghiglianovich se našao među uhićenim zadarskim studentima. U 22. godini diplomirao je pravo i postao je tajnik autonomaškog vođe Luigija Lapenne. Prilikom izbora za Dalmatinski sabor 1896. dolazi do suradnje između Talijana i zadarskih Srba. Veza je upravo bio Ghiglianovich koji je bio osobni prijatelj zastupnika Dušana Baljka. Nakon ovih izbora Ghiglianovich preuzima vodstvo Autonomaške stranke i daje joj sve veći značaj talijanstva odbacujući dalmatinstvo. Upravo je Ghiglianovich stajao iza akcije "detroniziranja" starog Trigarija s mjesta načelnika zadarske općine. U međuvremenu postaje obavještajac talijanskog ministarstva vanjskih poslova i ministarstva mornarice. Prema austrijskim policijskim izvješćima, upravo je Ghiglianovich vođa cjelokupnoga iredentističkog pokreta u Dalmaciji. Kao sposoban političar razvio je brojne veze među utjecajnim ljudima u Beču. U Namjesništvu je bio blizak s dr. Bandlom, šefom kabineta namjesnika. Upravo je Ghiglianovich kreator dvostruke politike Talijanske stranke u Dalmaciji. S jedne strane, stranka je provladina da bi se lakše opirala hrvatskim zahtjevima u Dalmaciji, a ulogu lojalnog političara, vladina suradnika preuzeo je na sebe zadarski načelnik Ziliotto. S druge strane, organiziraju se mnogobrojne iredentističke demonstracije i manifestacije čije je pokretač Ludovico Milcovich, Ghiglianovichev bliski suradnik. Navodno je Milcovich bio dužan novac Ghiglianovichu. Antonino D'Alia kaže da je Ghiglianovich mudar i brzih refleksa. Svi su ga poštovali, a neprijatelji su ga se bojali. Roberto Ghiglianovich umro je 1930. godine u Zadru. O. RANDI, "Il senatore Roberto Ghiglianovich, profilo aneddótico", *Rivista dalmatica*, IX, Zadar 1930., 5.; ISTI, "L'opera politica del sen. Roberto Ghiglianovich", *Rivista dalmatica*, IX, Zadar 1930., 5.; J. BEROŠ, "Zadarsko pitanje", 302.-303. i Giorgio PITACCO, *La passione adriatica*, Bologna 1934., 49.; S. DELICH, *L'irredentismo*, 11.-13.; A. D'ALIA, *La Dalmazia, le regione limitrofe e l'Adriatico*, Bologna 1914., 88.

<sup>78</sup> A. D'ALIA, *Aneddoti ed episodi dell'irredentismo italiano in Dalmazia*, Rim 1930., 13. i 16.

rata dolazi do intenziviranja hrvatsko-talijanskih sukoba u Dalmaciji što je bilo vidljivo i suvremenincima koji smatraju da je u razdoblju 1911.-1915. došlo do najžešćih međunacionalnih borbi u Zadru.<sup>79</sup> Talijanizacija grada provedena je u svim segmentima života. Boje talijanske trobojnice stavljale su se u izloge, kitile su se kuće, rupčići su bili u bojama talijanske zastave, omotnice kutija šibica i likera.<sup>80</sup> Neke ulice su imale izrazita talijanska imena, kao npr. Viale Nicolo Tommaseo (današnja Mihovila Pavlinovića), a zadarsko kazalište nosilo je Verdijevo ime. U grad su dovođeni pojedinci iz talijanskoga javnog života izrazite nacionalne orijentacije kao npr. Napoleone Colajanni koji je u kazalištu uzviknuo: “Zadrani, pričam vam o mojoj Italiji koja je i vaša!”<sup>81</sup>

Inače, tadašnja talijanska historiografija iredentističkog usmjerenja, kao i talijanske vođe iz Zadra, smatraju da su “Slavi” radili zajedno s austrijskom vladom protiv “talijanstva” Dalmacije i Zadra.<sup>82</sup> Može se istaknuti da tadašnje talijansko novinstvo i historiografija izbjegavaju korištenje hrvatskog imena te se radije koriste terminom “Slavi”, što je i razumljivo, jer ako bi se priznalo da u Dalmaciji žive većinski Hrvati, onda bi i Dalmacija trebala biti dio Hrvatske, protiv čega su svi talijanski političari iz Dalmacije. Termini “Hrvat” i “hrvatsko” koriste se kao nešto negativno i tuđe dalmatinskom društvu. Što se tiče djelovanja austrijskih vlasti istina je da su one pratile i suzbijale iredentističku djelatnost. Talijanski iredentistički historičari za najveći “dokaz” o prototalijanskom djelovanju austrijskih vlasti navodili su uvođenje hrvatskog jezika u javnu upravu i osnutak hrvatskih škola u Zadru. Talijanski krugovi konstantno su zanemarivali činjenicu da Talijana u Dalmaciji ima manje od 3% ukupnog stanovništva ili nešto manje od 18.000.

Vojne vlasti bile su rigoroznije u odnosu prema iredentističkom djelovanju od civilne što je razumljivo budući da polovicu austrijskog činovništva u Dalmaciji čine Talijani. U Zadru su vojne vlasti uoči rata formirale Ured za informiranje (njem. Kundschaftsstelle) koji je bio podvrgnut 16. korpusu u Dubrovniku. Ured se bavio analizom talijanskog novinstva, pratili su plovidbu talijanskih brodova i skupljali informacije od gradskih konfidenata.<sup>83</sup>

O političkom raspoloženju stanovništva zadarskog kotara uoči rata najbolje nam govore rezultati izbora za Carevinsko vijeće 1911. u kuriji s općim pravom glasa.<sup>84</sup>

<sup>79</sup> Isto, 9.

<sup>80</sup> Isto, 15.

<sup>81</sup> Isto, 13.

<sup>82</sup> Literatura s ovakvim stajalištem je mnogobrojna, ali kao klasične primjere vidi djela N. KREKICHA, “L’opera culturale e scolastica di Luigi Ziliotto”, *Rivista dalmatica*, XV, Zadar 1937. i O. RANDI, “Rivelazioni sulla politica militare austriaca”, *Rivista dalmatica*, VII, Zadar 1923.

<sup>83</sup> O. RANDI, “Rivelazioni”, 54. Konfidenti su bili plaćani od 3 do 19 kruna po informaciji.

<sup>84</sup> A. D’ALIA, *La Dalmazia, le regione limitrofe e l’adriatico*, 86.

Tablica br. 3 – Rezultati izbora za Carevinsko vijeće 1911. u kuriji s općim pravom glasa

Biračko mjesto:	Prodan (pravaš)	Boxich (Talijansko-demok. stranka)	Borelli (Hrvatska stranka)
Rab	569	32	169
Pag	258	310	65
Novalja	251	25	71
Nin I	270	113	102
Nin II	285	110	251
Novigrad	193	104	733
Sali	594	1	5
Iž veliki	237	1	54
Melada	95	-	5
Zadar I	44	388	60
Zadar II	69	396	50
Zadar III	115	437	95
Zadar IV	56	383	44
Zadar V	59	430	62
Zemunik I	299	273	48
Zemunik II	300	205	49
Kali	676	145	125
Lukoran	84	414	13
Silba	225	31	51
Biograd I	189	5	410
Biograd II	164	5	450
Ukupno:	5032	3808	2912

U drugom izbornom krugu Ivo Prodan pobijedio je Girolama Itala Boxicha.

Iz izbornih rezultata moguće je zaključiti više stvari. U prvom redu, rad pravaša u zadarskoj okolici dao je vidljive rezultate. Općine koje su i inače u pravaškim rukama dale su potporu Prodanu. Generalno govoreći, otočka mjesta i Nin izborna su baza pravaštva. Također, u neposrednoj okolici Zadra, Prodan ima najviše glasova (Zemunik i biračka mjesta na otoku Ugljanu - Kali, a u Lukoranu ima više glasova od drugoga hrvatskog kandidata Borellija). U samom gradu Zadru, Prodan je osvojio 343 glasa, dok je Borelli osvojio 311. Prodanova pobjeda među hrvatskim glasačima u gradu Zadru to je veća kad znamo da su hrvatski činovnici većinom bili članovi ili simpatizeri Hrvatske stranke. Objašnjenje se, vjerojatno, nalazi u tome što je Stranka prava svoje najjače uporište imala u zadarskom predgrađu Arbanasima.

Što se tiče Boxichevih glasača, relativna većina dolazi iz grada Zadra, njih 2.034 ili 53,4%. Međutim, zanimljiviji su rezultati iz zadarskog zaleđa gdje je vidljivo da je dobar dio Hrvata glasovao za talijanskog kandidata. Najvjerojatnije

je na takav izborni rezultat utjecala ovisnost hrvatskog seljaka prema talijanskom posjedniku. Izvan grada Boxich je odnio pobjedu samo na biračkom mjestu Lukoranu, što se može objasniti snagom autonomaške ideje ponajprije među stanovnicima Sutomišćice i samog Lukorana.

Borelli je dobio većinu samo u narodnjačkim općinama Novigradu i Biogradu (gdje je bio i načelnik), a značajnije rezultate postigao je i u Ninu. Izborni rezultati govore da se pravašima isplatio trud posvećen radu u zadarskoj okolici, a osobito na otocima. Naime, na zadarskim otocima 1912. djeluje 19 društava koje su, uglavnom, organizirali pravaši. Najjače otočko pravaško uporište u zadarskoj općini je Preko koje je imalo čak tri hrvatska društva.<sup>85</sup>

### *Hrvatsko-talijanski odnosi*

Hrvatsko-talijanski odnosi u Dalmaciji uoči Prvoga svjetskog rata ulaze u novu fazu zaoštavanja i sukoba, čiji je intenzitet bio smanjen tijekom politike “novog kursa”. Preduvjete za pojačanu napetost možemo podijeliti na unutarnje i vanjske. Od unutarnjih problema važno je zaoštavanje međunacionalnih odnosa u Monarhiji uopće. Svakodnevno izbijaju sukobi Čeha i Nijemaca, Poljaka i Rusina, Nijemaca i Talijana, Mađara i Hrvata, Rumunja i Slovaka. Na odnose Talijana prema Hrvatima posebice su utjecali događaji u Trstu, gdje je talijanska većina grubo kršila prava slovenske i hrvatske manjine. Tako će sukobi studenata na Trgovačkoj akademiji “Revoltella” tijekom 1914. dovesti i do fizičkih obračuna u Dalmaciji. Ako ovome pridodamo kronično loše gospodarsko stanje u Dalmaciji, preduvjeti međunacionalnim sukobima su očiti. Od vanjskih preduvjeta, na prvom mjestu možemo spomenuti balkanske ratove koji su podigli samosvijest Hrvata prema Talijanima, ali su pridonijeli i boljoj suradnji Hrvata s dalmatinskim Srbima. S druge strane, Italija je poticala iredentističku djelatnost preko udruženja Dante Alighieri kojemu je cilj bio održanje i proširenje talijanskog jezika izvan Italije. Poseban poticaj davalo je društvo Dante Alighieri udruženju Lega Nazionale čiji je cilj bio osnivanje talijanskih škola u Austro-Ugarskoj na područjima gdje su Talijani bili nacionalna manjina. Daljnji poticaj talijanskom nacionalizmu bilo je uspješno ratovanje talijanske vojske protiv Osmanskog Carstva i zauzimanje Tripolitanijske i Cirenaike. Na strani talijanske vojske sudjeluju i neki istaknuti Zadranjci, a među njima je najpoznatiji Odone Nakich de Ošljak koji je poginuo tijekom ratnih djelovanja. Prilikom njegova sprovođa u Zadru se prvi put nosila talijanska državna zastava na inzistiranje konzula D’Alie.<sup>86</sup>

<sup>85</sup> D. FORETIĆ, “Otoci zadarskog arhipelaga u vremenu od 1860. do 1940.,” *Zadarsko otočje*, (ur. Valentin Uranija), Zadar 1974., 209.-230.

<sup>86</sup> A. D’ALIA, *Aneddoti*, 15.

## Provođenje jezične naredbe

Hrvatsko-talijanske odnose u gradu i općenito u Dalmaciji najbolje simboliziraju prijepori oko provođenja jezične naredbe, odnosno rješavanje jezičnog pitanja. Pitanje uporabe jezika tijekom razdoblja ustavne povijesti Dalmacije (1861. – 1918.) izazivalo je dosta prijepora i žuči. Austrijska vlada se 1908. napokon odlučila za rješavanje jezičnog pitanja u Dalmaciji. Na taj način željela je udobrovoljiti dalmatinsku političku javnost budući da je Monarhija ulazila u razdoblje osjetljivih međunarodnih odnosa na jugoistoku Europe izazvanih mladoturskim prevratom u Osmanskom Carstvu i aneksijom Bosne i Hercegovine. Također je željela spriječiti radikaliziranje dalmatinske političke scene skidajući jezično pitanje s dnevnog reda. Naime, te je godine austrijski ministar predsjednik Beck u povjerljivom pismu dalmatinskom namjesniku Niki Nardelliju istaknuo rješavanje jezičnog pitanja u duhu priznavanja hrvatskog jezika kao unutarnjeg, uz poštovanje prava talijanskog jeziku u vanjskoj uporabi. Rješavanje ovog pitanja trebalo je pripomoći ozdravljenju dalmatinskih političkih prilika i normaliziranju rada Dalmatinskog sabora. Sljedeće godine, 20. travnja 1909. godine, održano je savjetovanje u Beču na kojem su sudjelovali predstavnici svih stranaka iz Dalmacije. Na savjetovanju je zaključeno da se krene u jezične promjene s početkom primjene od 1. siječnja 1912. godine. U tom smislu izdana je naredba od 26. travnja 1909. godine.<sup>87</sup>

Kako su talijanskom jeziku zadržane neke koncesije, npr. uporaba dvojezičnosti u zadarskom kotaru na natpisima državnih ustanova, uporaba talijanskog jezika u formularima itd., tako je provedba jezične naredbe, zbog ovih koncesija, bila komplicirana i izazivala je žučna reagiranja i hrvatske i talijanske strane.

Prvi problem oko kojeg su se sukobila pera talijanskog i hrvatskog novinstva 1912. godine bio je popis stanovništva Zadra i uporaba jezika. *Hrvatska kruna* prva je podigla prašinu<sup>88</sup> navodeći poznate zadarske Hrvate koji su za jezik općenja svojih obitelji navodili talijanski jezik. Osobito je oštra prema vođama Hrvatske stranke kao npr. dr. Vicku Ivčeviću koji je naveo uz hrvatski i talijanski kao jezik komuniciranja.<sup>89</sup> *Krunu* još više zabrinjava šutnja hrvatskog novinstva na takvu "izdaju" nacionalnog interesa. Hrvatima bi uzor trebali biti Česi i sami Talijani koji se bore za svoj jezik. *Il Dalmata*, iako izravno nije prozvan, reagira pitajući "prečasnog svećenika" (aludira na don Ivu Prodana, op. a.) poziva li on to ljude da lažu budući da se mnogi "naši protivnici" služe obama jezicima.<sup>90</sup> *Hrvatska kruna* odgovara da ako taj princip vrijedi za Hrvate, zašto onda nisu

<sup>87</sup> Vjekoslav MAŠTROVIĆ, "Jezično pitanje u doba Narodnog preporoda u Dalmaciji", *Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri*, (ur. Jakša Ravlić), Zagreb 1969., 219.-242.

<sup>88</sup> "Popis pučanstva 1912. i nekoji zadarski Hrvat!", *HK*, br. 89, 28. 9. 1912.

<sup>89</sup> "Novinstvo prama Ivčeviću i družini", *HK*, br. 92, 5. 10. 1912.

<sup>90</sup> "Dell'anagrafe", *DAL*, br. 79, 2. 10. 1912.

i Talijani u Zadru upisivali da znaju oba jezika kada se mnogi u komunikaciji njime služe. Osim toga, *Kruna* navodi primjere kada su gazde Talijani navodili za svoje slugu da govore talijanski iako oni ne znaju taj jezik.<sup>91</sup> Sve veća polarizacija nacionalnih odnosa ugrožavala je bilingvalizam gradskog stanovništva. Prema izvješću kotarskoga školskog nadzornika iz 1916., učenice talijanskog odjela Zavoda sv. Dimitrija slabo znaju hrvatski jezik iako im je to nastavni predmet. Pri tome opravdava učiteljicu hrvatskog jezika jer uzrok neznanju vidi u tome što djevojčice “uopće ni malo ne poznaju hrvatski jezik prije nego u zavod dodju”.<sup>92</sup>

Jezična naredba suzila je uporabu talijanskog jezika pa je razumljivo da su s talijanske strane dolazili češći prigovori. Gotovo iz broja u broj možemo pratiti pisanje *Il Dalmate* o navodnom kršenju prava na uporabu talijanskog jezika. Prigovore možemo sažeti u nekoliko postavki: izbacivanjem talijanskog jezika Dalmacija gubi na svojoj kulturi jer je dalmatinska tradicija talijanska, Hrvati ionako govore talijanski, pa čemu rigidnost u odnosu na uporabu, i Talijani su izloženi najgrubljim nasrtajima u jezičnim pravima.<sup>93</sup> Sustavno se skupljaju primjeri navodnog kršenja jezičnih prava kao što su: da je Ured za obnovu sv. Krševana stavio ploču samo na hrvatskom jeziku, da je oglas za ispašu objavljen, također, samo na hrvatskom jeziku, a da se čak *Smotra* pridružila kroatizaciji dalmatinskoga javnog života iznoseći gradske vijesti na hrvatskom jeziku, “te je na taj način nastavljena idila vladinog hrvatstva a za nas smrtnike rezervirani su samo brojevi lota na talijanskom”.<sup>94</sup> U borbi za očuvanje uporabe talijanskog jezika list je bio šokiran ponašanjem dijela talijanskih činovnika koji su se potpisali na hrvatskom jeziku na doprinosima vojnicima na granici u povodu Božića, a koji su se objavljivali u *Smotri*.<sup>95</sup>

Čitava priča oko uporabe i navodnih zloraba jezika finalizirana je početkom 1913. godine odlaskom talijanskih zastupnika Ziliotta, Salvija i Ghiglianovicha iz Dalmacije u Beč, gdje su se žalili na provođenje jezične naredbe. Poslanstvo dalmatinskih Talijana primljeno je na visokoj razini. Zastupnika Ziliotta primio je i sam predsjednik vlade Stürghk, iako je bio bolestan.<sup>96</sup> Talijanski zastupnici žalili su se ministrima unutarnjih poslova, pravosuđa i financija o

<sup>91</sup> “Dalmata” i naš članak o popisu pučanstva”, *HK*, br. 93, 9. 10. 1912.

<sup>92</sup> *DAZd*, KŠV, kutija 318, br. 2536, 15. 5. 1916.

<sup>93</sup> Članci “Dell’ anagrafe”, *DAL*, br. 79, 2. 10. 1912.; “Violazione dell’ ordinanza linguistica – Protesta”, *DAL*, br. 83, 16. 10. 1912.; “A tutela del nostro diritto linguistico”, “Croatizzazione for ewer!” (sic!), *DAL*, br. 84, 19. 10. 1912.; “Mentre si protesta”, “Gravissime violazioni dell’ ordinanza linguistica”, *DAL*, br. 85, 23. 10. 1912.; “Violazione linguistiche”, *DAL*, br. 86, 26. 10. 1912. itd.

<sup>94</sup> “Croatizzazione for ewer!”, vidi prethodnu bilješku.

<sup>95</sup> “Un fatto biasimevole”, *DAL*, br. 103, 24.-25. 12. 1912.; “A proposito di firme”, *DAL*, 28. 12. 1912.; List će sa zadovoljstvom utvrditi da je poslije njihova pritiska dio činovnika počeo upotrebljavati talijanski jezik. “Come va la facenda?”, *DAL*, br. 105, 31. 12. 1912.

navodnoj diskriminaciji talijanskog jezika u Dalmaciji, što je naišlo na svesrdnu potporu *Il Dalmate*. *Smotra* je registrirala događaj, a da ga pritom uopće nije komentirala.<sup>97</sup> Međutim, zato je *Risorgimento* komentirao odlazak poslanstva talijanskih zastupnika u Beč. Za *Risorgimento* posjet zastupnika je kukavički čin budući da se oni nisu niti usudili zahtijevati reviziju jezične naredbe, a kamoli njezinu obustavu. Dapače, *Risorgimentu* se čini da su “naši ljudi otišli u Beč da raspiruju vrućinu hrvatskog prava na dimu krvi mučenika”.<sup>98</sup> Primjedbe hrvatskog novinstva o zloporabi jezične naredbe u korist talijanskog jezika list naziva smiješnim.<sup>99</sup> Provođenje jezične naredbe razlog je zašto splitski Talijani neće pristupiti glasovanju za općinske izbore.<sup>100</sup>

Hrvatsko novinstvo Zadra bilo je iznenađeno posjetom talijanskih zastupnika Beču. *Narodni list* komentira da je posjet izazvao u Dalmaciji “obće začuđenje”, a nakon ove konstatacije list ide u detektiranje pravog izvora pobune protiv uvođenja hrvatskog jezika. Izvor nalazi u redovima talijanskog činovništva, koje umjesto da služi narodu zemlje u kojoj se nalazi, radi posebnu “stranku” i u svojoj “šupljoj umišljenosti” traži zadržavanje talijanskog jezika. *Narodni list* zato traži ispravljanje “abnormalnosti” postojanja tolikog nerazmjera između broja talijanskog pučanstva i broja talijanskih činovnika, te obećava borbu za primjereniji broj hrvatskih činovnika.<sup>101</sup> *Hrvatska kruna* u posjetu talijanskih zastupnika vidi širi plan djelovanja Talijanske stranke u suradnji s vladom. Ističe “patriotske demonstracije” u Zadru od 1. prosinca 1912., kojima je cilj pokazati lojalnost Austro-Ugarskoj talijanskog pučanstva grada Zadra, a nakon toga dolazi posjet Beču.<sup>102</sup> Što se tiče registriranja povreda jezične naredbe od Talijana, *Hrvatska kruna* osobito je oštra u slučaju načelnika financijskog ravnateljstva Namjesništva Jarabeka pa je u njegovu slučaju tiskala i poseban članak-upozorenje namjesniku: “Umoljavamo Nj. preuzvišenost Marija grofa Attemsa, namjestnika Nj. V. u Dalmaciji, da naredi svome podređeniku poglavaru Jarabeku, da dade odmah odstraniti u poglavarstvenoj kancelariji nadpise izključivo u talijanskom jeziku.”<sup>103</sup>

<sup>96</sup> “I deputati italiani a Vienna. Le violazioni dell’ Ordinanza linguistica”, *DAL*, br. 3, 11. 1. 1913.

<sup>97</sup> Oba članka govore o posjetu Beču na talijanskom jeziku: “I lagni degli Italiani della Dalmazia”, *SD*, br. 3, 11. 1. 1913.; i “Il compromesso linguistico in Dalmazia”, *SD*, br. 4, 14. 1. 1913.

<sup>98</sup> “Ne popolo, ne partito”, *RIS*, br. 203, 23. 1. 1913. Sam članak započinje u klasičnom (za *RIS*) vriedalačkom stilu: “I Croati della Dalmazia soffrono d’ isterismo: sono così lunatici! ...”

<sup>99</sup> “Chiacchiere sull’ indignazione”, *RIS*, br. 204, 30. 1. 1913.

<sup>100</sup> “Per le elezioni comunali”, *RIS*, br. 204, 30. 1. 1913.

<sup>101</sup> “Talijanaške tužbe”, *NL*, br. 5, 15. 1. 1913.

<sup>102</sup> “Jezično pitanje i spljetski občinski izbori”, *HK*, br. 5, 15. 1. 1913.

<sup>103</sup> “Ad infinitum”, *HK*, br. 4, 11. 1. 1913.; O kršenju jezične naredbe u financijskom odjelu list će pisati u člancima: “Talijanaši imadu pravo tužiti se!”, *HK*, br. 9, 29. 1. 1913.; “Šikaniranje činovnika na račun. odjelu financija”, *HK*, br. 11, 5. 2. 1913.; “U duhu jezične naredbe”, *HK*, br. 18, 1. 3. 1913.



*Il Dalmata* je pitanje provođenja jezične naredbe uzeo kao povod pisanju o teškom položaju talijanske manjine u Dalmaciji. Uporno je dokazivao da se jezična naredba ne poštuje, te je tako ušao u polemiku s *Narodnim listom*, koja je izašla izvan okvira jezične naredbe te je za sada ne obrađujemo.<sup>104</sup> Međutim, *Il Dalmata* je iznio tvrdnju da je do jezične naredbe došlo zato jer su se Talijani u Dalmaciji žrtvovali u korist Hrvata. Ova je tvrdnja osobito naljutila *Narodni list* pa u odgovoru Talijane naziva narodnim protivnicima i obećava borbu za dosljednu uporabu hrvatskog jezika. List na kraju poručuje vladi: “Činovnici je moraju vjerno vršiti i vlada je dužna da nad tim bdije!”<sup>105</sup> Dokaz koliko je ta borba bila oštra daje detalj kao što je “intestacija” Kotarskog suda u Zadru na hrvatskom jeziku. Talijani su na to pozvali svoje sunarodnjake da odbiju takve spise, a *Narodni list* upozorava da “intestacija” služi za poštansko uredovanje i kao takva spada u djelokrug unutarnjeg jezika koji je u Dalmaciji hrvatski.<sup>106</sup> Međutim, na teritoriju samoga grada uporaba hrvatskog jezika bila je u javnosti proskibirana i izložena javnom nasilju. Suprotnosti su bile tako jake da je uporaba hrvatskog jezika u javnom govoru ili na ulici mogla izazvati napade koje su na svojoj koži osjetili poznati hrvatski književnici, na privremenom radu u Zadru kao Vladimir Nazor, Ante Tresić-Pavičić, Milan Begović i Rikard Katalinić-Jeretov.<sup>107</sup>

Sve očitija napetost u talijansko-hrvatskim predratnim odnosima prenijela se i u krugove koji su do tada bili pošteđeni većih sukoba. Krajem 1913. trebala se održati godišnja skupština Odvjetničke komore u Zadru koja je pokrivala sudske okruge Zadar i Šibenik. Jezik Odvjetničke komore tijekom narodnog preporoda i kasnije, ostao je talijanski, pa je tako čak i oglas o smrti jednog od vođa narodnog preporoda Josipa Paštrovića, inače odvjetnika, tiskan na talijanskom jeziku.<sup>108</sup> *Hrvatska kruna* je upozorila Odvjetničku komoru zbog čega tolerira takvo stanje budući da je u Komori 20 Hrvata i Srba, a samo 12 Talijana.<sup>109</sup> Konačno je 24. studenoga 1913. nakon dugotrajne rasprave odlučeno da hrvatski jezik bude unutarnji jezik Komore, a da talijanski bude uz hrvatski priznat

<sup>104</sup> Članci o kršenju jezične naredbe idu iz broja u broj: “Per mettere le cose in chiaro”, *DAL*, br. 5, 18. 1. 1913.; “I Catoni”, *DAL*, br. 6, 22. 1. 1913.; “E sempre per mettere le cose in chiaro”, *DAL*, br. 7, 25. 1. 1913.; “Per concludere”, *DAL*, br. 9, 1. 2. 1913.; “Il riposta ad un articolo del “Narodni list”, *DAL*, br. 10, 5. 2. 1913.; “Le violazioni all’ ordinanza linguistica”, *DAL*, br. 12, 12. 2. 1913. itd.

<sup>105</sup> “Talijanaško razjašnjenje”, *NL*, br. 7, 22. 1. 1913.

<sup>106</sup> “Još o povredama jezične naredbe”, *NL*, br. 10, 1. 2. 1913.

<sup>107</sup> Milan Begović je radio kao profesor na novouspostavljenoj Hrvatskoj gimnaziji i doživio je napad od talijanske “mularije” zbog hrvatskoga govora. Nevenka KOŠUTIĆ-BROZOVIC, “Uloga Zadra u književnom životu hrvatske moderne”, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 14-15, Zadar 1976., 271.-287. i V. MAŠTROVIĆ, “Rikard Katalinić Jeretov”, *Radovi Instituta JAZU*, 2., Zadar 1955., 333.-357.

<sup>108</sup> “Jezik odvjetničke komore”, *NL*, br. 26, 29. 3. 1913.

<sup>109</sup> “Pitanje Odvjetničke komore u Zadru”, *HK*, br. 87-88, 25. 10. 1913.

vanjskim jezikom. Ova odluka je naišla na oštar prosvjed talijanskih odvjetnika koji nisu sudjelovali u daljnjem radu tijela Komore. Hrvatsko novinstvo Zadra uvođenje hrvatskog jezika kao unutarnjeg jezika Komore označilo je kao jednu od pobjeda na putu kroatizacije Zadra. *Hrvatska kruna* je to izričito naznačila nabrajajući koje još institucije treba pohrvatiti: Javnu dobrotvornost, Trgovačku komoru i na kraju Općinu.<sup>110</sup> *Narodni list* je prenio izazivačke riječi dotadašnjeg predsjednika dr. Ziliotta koji je izjavio da je “sretan, što prestaje djelovati kao predsjednik, u času, kad mizerije ulice ulaze i u ovu komoru”.<sup>111</sup>

Pohrvaćivanje zadarske Odvjetničke komore naišlo je na ogorčeno pisanje talijanskog novinstva Zadra. *Il Dalmata* temi posvećuje čitavu naslovnicu u kojoj je glavna teza da “odbacivanje” talijanskog jezika predstavlja kulturološki i civilizacijski nazadak što je vidljivo diljem Dalmacije otkad njome vladaju Hrvati. List predbacuje “protivnicima” (Hrvatima, op. a.) da su zaboravili na ponos talijanskog naroda namećući ovu odluku.<sup>112</sup> Na uvođenje hrvatskog jezika većim člankom se osvrnuo i *Risorgimento*, koji je u prvom redu omalovažio hrvatsku pobjedu jer ona nije posljedica “slavenskog napretka”, nego slučajna pobjeda u kojoj je 18 hrvatskih i srpskih nadglasalo 14 talijanskih odvjetnika i donijelo odluku o uvođenju hrvatskog jezika. Znači da je to prevlast od tek četiri odvjetnika u kraju u kojem ima samo 10.000 Talijana, a nasuprot mnogo više Slavena. U Dalmaciji napreduje samo iseljavanje, tvrdi *Risorgimento*. Odluka o uvođenju hrvatskog jezika je duboko politička jer kako tumačiti to da splitska komora djeluje na principu dvojezičnosti iako u njoj većinu imaju Hrvati. Na kraju *Risorgimento* nije prošao bez vrijeđanja hrvatskih i srpskih odvjetnika jer ih je okarakterizirao kao “iscjeđene intelektualce” koji sve što su postigli duguju talijanskoj kulturi i talijanskom jeziku. Oni nisu ovu odluku donijeli iz vlastitog uvjerenja, nego na “fanatičan pritisak drugih”.<sup>113</sup> *Smotra* je, pozivajući se na *Narodni list*, obavijestila svoje čitatelje o promjeni uredovnog jezika bez ikakvog komentara.<sup>114</sup> Bijes talijanskog novinstva u *Narodnom listu* “ne shvaćaju” smatrajući pohrvaćivanje logičnim razvojem događaja.<sup>115</sup> *Dalmatovo* brojenje hrvatskih i srpskih odvjetnika, koji nisu podrijetlom Zadrani, potaknulo je *Narodni list* da utvrdi da su od 13 talijanskih odvjetnika samo tri podrijetlom Zadrani.<sup>116</sup> *Hrvatska kruna* iskazuje još veće iznenađenje *Dalmatinim* bijesom tvrdeći da Komora i dalje djeluje dvojezično te da nije do kraja pohrvaćena.<sup>117</sup>

<sup>110</sup> “Jedna pobjeda”, *HK*, br. 99-100, 26. 11. 1913.

<sup>111</sup> “Jezik odvjetničke komore u Zadru”, *NL*, br. 95, 26. 11. 1913.

<sup>112</sup> “Una violanza inaudita”, *DAL*, br. 94, 26. 11. 1913.

<sup>113</sup> “Un grande vittoria croata”, *RIS*, br. 235, 6. 12. 1913.

<sup>114</sup> “Odvjetnička komora u Zadru”, *SD*, br. 95, 29. 11. 1913.

<sup>115</sup> “Nečuveno nasilje!”, *NL*, 29. 11. 1913.

<sup>116</sup> “Dalmata”, *NL*, br. 97, 3. 12. 1913.

<sup>117</sup> “Zašto ‘Il Dalmata’ biesni?”, *HK*, br. 101, 29. 11. 1913.

## *Fizički sukobi*

Učestalo sukobljavanje Hrvata i Talijana na ulicima Zadra početkom 20. stoljeća potaknulo je Namjesništvo da sustavnije riješi pitanje javne sigurnosti u Zadru. Općinsko redarstvo pod utjecajem talijanskog vodstva nije bilo nepristrano u sukobima i državna tijela nisu se mogla osloniti na njega. Namjesnika Niku Nardellija – jedinoga dalmatinskog Hrvata među namjesnicima – osobito je uznemirio fizički napad talijanske rulje 1908. godine na tada poznatu opernu divu Mariju Strozzi iz Zagreba. Namjesnik je poveo akciju koja je dovela do derogiranja općinskog redarstva i uvođenja državnog redarstva u gradu Zadru od 1. ožujka 1911. Državno redarstvo bilo je izravno podvrgnuto Redarstvenom odsjeku kotarskog poglavarstva te su tako državna tijela bila izravno nadležna, ali i odgovorna za sigurnost u gradu. Tako upraviteljem zadarske policije postaje dr. Alojz Gustin, Slovenac po nacionalnosti.

I hrvatska i talijanska zajednica u gradu i okolici organiziraju paravojne organizacije. Pod egidom promicanja tjelesnog odgoja i razvitka duhovnog i fizičkog zdravlja formiraju se organizacije koje po svojoj djelatnosti oponašaju vojne postrojbe. Hrvatska organizacija je “Sokol” na čijem je čelu Hubert grof Borelli. Hrvatski sokol nastao je 1885. godine kada su zadarski Hrvati pod vodstvom grofa Borellija napustili *Società di ginnastica e scherma* koje se počelo talijanizirati.<sup>118</sup> “Sokol” je temeljio svoj rad na programu istoimene češke nacionalno-gimnastičke organizacije. Tek će 1909. Hrvatski sokol moći organizirati javnu vježbu u Zadru, kada je osnovana Hrvatska sokolska župa Ban Paližna, čije su članice bile sokolske organizacije u Zadru, Biogradu (osnovana 1907.), Novigradu (1907.), Filip Jakovu (1909.), Bibinjama (1909.) i u Arbanasima (1910.).<sup>119</sup> Do Prvoga svjetskog rata još se osniva sokolska organizacija u Rabu. U “Sokolu” se veliča slavenska sloga i hrvatska ideja. Uoči rata, pod utjecajem balkanskih ratova, jugoslavenska ideologija bit će dominantna među zadarskim sokolašima.<sup>120</sup>

Talijani organiziraju 1880. godine *Bersagliere* u gradu Zadru i u Arbanasima. Uniforma beršaljera (kako su ih izgovarali Zadrani) bila je vrlo slična onoj talijanske vojske.<sup>121</sup> Članovi društva bili su prožeti iredentističkim duhom. Uoči rata

---

<sup>118</sup> V. MAŠTROVIĆ, “Zadarsko sokolstvo 1885-1920. i Hubert Borelli Vranski”, *Povijest sporta*, VIII, br. 31, Zagreb 1977., 2677.-2702.

<sup>119</sup> Isto.

<sup>120</sup> Upravo su taj razlog za raspuštanje Hrvatskog sokola navele austrijske vlasti. Vidi poglavlje o političkoj kontroli.

<sup>121</sup> DAZD, PSN, sv. 679, br. 594/1913. i br. 4107/1913. U kolovožu 1913. arbanaški su beršaljeri organizirali smotru u gradu i pri tome ih je redarstvo prijavilo da su neki imali “perje preko cijelog šesira što ga nesmiije imati” tj. kao u talijanske vojske. Kotarsko poglavarstvo je prosljedilo prijavu namjesništvu, a ono je odgovorilo da bi trebalo fotografirati uniformu.

osniva se i ženski odjel beršaljske organizacije.<sup>122</sup> Sve talijanske sportske udruge bile su povezane i međusobno surađuju. Djeluju u zajedničkom domu na Rivi Dorni. Sva društva kolektivno su plaćala 25 kruna godišnje članarine za Legu Nazionale. Društva su povezana s ostalim talijanskim društvima u Monarhiji i Italiji.<sup>123</sup> I sami talijanski vođe smatrali su beršaljere svojom milicijom i fizičkom zaštitom.<sup>124</sup> Pred sam rat, u lipnju 1914. organiziran je Srpski sokol s 14 članova. Za razliku od Hrvatskog sokola povorku Srpskog sokola talijanska ulica je prihvatila s odobravanjem, što je dovelo do ogorčenih komentara *Hrvatske krune* o, navodnoj, suradnji zadarskih Srba i Talijana.<sup>125</sup> Formiranje posebnog Srpskog sokola razočaralo je jugoslavenski orijentiranu mladež u gradu jer su smatrali da ne trebaju dvije slavenske sokolske organizacije, to više što je Hrvatski sokol i Hrvatski akademski klub bio prožet jugoslavenskim duhom.<sup>126</sup> Talijanskih beršaljera bilo je puno više nego hrvatskih sokološa. Zadarska Società di bersaglieri 1913. godine imala je četiri učitelja s 480 članova, arbanaških beršaljera bilo je 350 s dva učitelja. Hrvatski sokol bio je malobrojniji i slabiji. Zadarski Sokol ima samo 95 članova i tri učitelja, arbanaški 80 članova i dva učitelja, biogradski 23 člana, novigradski 38, filipjakovski 40 i rapski 46 članova. Istovremeno je bibinjski Sokol imao 62 člana, iako je Bibinje u ovom razdoblju maleno naselje s manje od tisuću stanovnika.<sup>127</sup>

Suradnja Hrvata i Srba u Zadru, uz politiku “novog kursa”, bila je slaba. Predstavnicima banovinskih i dalmatinskih Srba 1905. donijeli su Zadarsku rezoluciju u kojoj su podržali politiku hrvatskih stranaka u borbi za što veću samostalnost Hrvatske te su podržali ujedinjenje Dalmacije i banske Hrvatske. Međutim, zadarski Srbi dosljedno su podržavali talijansku vlast u općini, a zadarski su Talijani zauzvrat blagonaklono gledali na manifestacije srpstva i pravoslavlja u gradu. Najzaslužniji za talijansko-srpsku suradnju bili su zastupnici u Dalmatinskom saboru Ghiglianovich i Baljak. Hrvatska većina u Dalmatinskom saboru nastojat će surađivati sa srpskom stranom, te se stoga na zgradi Zemaljskog odbora uz dalmatinsku i hrvatsku

<sup>122</sup> Odone TALPO, *Centenario, Società ginnastica Zara*, Rim 1976., 107.

<sup>123</sup> Sereno DETONI, “Francesco Rismondo e altri volontari dalmati della guerra 1915.-1918. nelle carte segrete della polizia austriaca”, *Rivista dalmatica*, XL, Roma 1969., 11. Zadarski beršaljери su dobivali financijsku pomoć iz Italije, Oscar RANDI, “Un fondo segreto dell’ irredentismo zaratino”, *Rivista dalmatica*, XV, Zara 1934., 24.-37.

<sup>124</sup> DAZd, PSN, sv. 700, br. K-82 iz 1912. godine. Iz tajnih spisa državnog redarstva vidljivo je da su austrijske vlasti pratile djelovanje beršaljera. Redarstvo napominje da su beršaljери stranački povezani i da podržavaju Talijansku stranku. U kontaktu su s talijanskim društvima i iz Italije te da imaju uniforme nalik na talijansku vojsku. Općina Zadar je oprostila dug za potrošenu električnu energiju u visini 369,26 kruna. U njihovu su domu bila sjedišta više talijanskih društava koji okupljaju srednji i niži društveni sloj.

<sup>125</sup> “Kako su Srbi u Zadru složni s Hrvatima? Blamaža Srbskog sokola i Narodni list”, *HK*, br. 48, 24. 6. 1914.

<sup>126</sup> J. BEROŠ, “Zadarsko pitanje”, 387.

<sup>127</sup> DAZd, KŠV, kut. 292, br. 6446, 31. 12. 1913.

zastavu vihorila i srpska zastava. Zbog partikularnih srpskih interesa u Zadru do suradnje između srpske stranke i hrvatskih stranaka ne dolazi.

Tek će balkanski ratovi 1912. i 1913. pridonijeti boljoj međusobnoj suradnji zadarskih Hrvata i Srba. Pobjede balkanskih saveznika dovest će, među Hrvatima, do vrhunca razvitka ideje o južnoslavenskoj suradnji i uzajamnosti. Hrvatska politička elita i građanstvo zadojeno je idejom jugoslavenstva. Zadarski Hrvati su zajedno sa Srbima organizirali demonstracije potpore balkanskim saveznicima i skupljali pomoć za Balkance. U takvoj situaciji, zabrana organiziranog nastupa "Hrvatskog sokola" na sprovodu Manfreda Borellija 30. siječnja 1914., koja je ogorčila zadarske Hrvate i Srbe, potaknula ih je na formiranje zajedničkoga Narodnog vijeća čiji bi cilj bio zaštita interesa Hrvata i Srba. Članove Vijeća činili su poslanici svih stranaka: Hrvatska stranka – dr. Tommaseo, dr. Machiedo, dr. Frano Alačević i zamjenici Antun Franić, Roko Stojanov i dr. Katić, Hrvatska pučka napredna stranka – dr. Werk, prof. Silvije Alfirević, ing. Ante Gospodnetić, zamjenici Marin Carić, Bare Lucijanović i Vinko Nisiteo. Zadarski Srbi su na sastanku 22. travnja 1914. odredili da njihovi predstavnici budu Vladimir vitez Simić, dr. Mihailo Marčetić i Aleksandar Kovačević. Na sastanku Srba došlo je do različitih koncepcija suradnje s Hrvatima. S jedne strane Kovačević se zalagao za punu suradnju s Hrvatima, a protiv Talijana, iako se u Srbiji zalažu za suradnju s "romanstvom". S druge strane, Marčetić je za suradnju s Hrvatima, ali za zaštitu posebnih srpskih interesa. Suvremenici su smatrali da je Marčetićevo stajalište inspirirano zastupnikom Baljkom. Pravaši ne sudjeluju u formiranju Vijeća jer smatraju da Hrvatska stranka i Zemaljski odbor ne čine nikakve korake na pohrvaćivanju Zadra. Kako je Stranka prava okupljala najveći dio Hrvata zadarskog kraja, bez njezinog sudjelovanja u radu Narodnog vijeća, on bi izgubio smisao postojanja, te se zato Vijeće nikad i nije formiralo.<sup>128</sup>

Putovanja raznih dobrovoljaca iz čitave Europe, ali i iz prekomorskih zemalja na balkanska ratišta, te njihovo zaustavljanje u Zadru, iskoristili su zadarski Hrvati i Srbi da pokažu slavenski (hrvatski) karakter grada organizirajući svečane dočeke za dobrovoljce koji su bili na proputovanju. Na to je talijanska ulica potaknuta radikalnijim dijelom talijanskih političara organizirala veoma oštre protuprosvjede 12. studenog 1912. godine u gradu i fizičke obračune s Hrvatima. Prosvjede prvi registrira *Dalmata* ističući da nema ništa protiv dočekivanja saveznika, ali je protiv vikanja "Živio hrvatski Zadar" i pjevanja "Lijepe naše".<sup>129</sup> Prosvjedi su imali protuhrvatski karakter i izrazili su lojalnost austrijskoj upravi te su iz Namjesništva poslali brzojav o lojalnosti zadarskoga talijanskog puka. *Narodni list* komentira prosvjede kao odraz svijesti jednog dijela talijanske ulice koja mrzi sve slavensko.

<sup>128</sup> J. BEROŠ, "Zadarsko pitanje", 383.-384.

<sup>129</sup> Članci "Il baccano di ieri a sera", *DAL*, br. 91, 13. 11. 1912.; "Poche parole al 'Narodni list', *DAL*, br. 92, 16. 11. 1912. S "Hrvatskom krunom" "Dalmata" uopće nije htio raspravljati jer je "zaražena mahnitouću", vidi: "Il linguaggio", *DAL*, br. 93, 20. 11. 1912.

List ustvrđuje da se nije vikalo “Živio hrvatski Zadar”, a da se kojim slučajem to i viknulo, to nije razlog za takve prosvjede. *Narodni list* zaključuje: “Jednom dielu zadarske ulice, nad kojim, kako se vidi, vodstvo tal. stranke ima premalo upliva, nije uopće bilo milo da se u Zadru hrvatski kliče i da se prave slavenske manifestacije, pa je s toga, sjećajući se svojih turkofilskih tradicija od god. 1876. napravilo na svoju ruku protuslavensku demonstraciju, potraživ drugo vodstvo pred zgradom sv. Šimuna (zgrada Namjesništva, op. a.)”<sup>130</sup> *Narodni list* je u sljedećem članku još oštrije napao Talijansku stranku u cjelini, razlikujući samo taktičko postupanje dijelova stranke:

“Neka nam se ovdje ne prigovori, da je “Risorgimento” privatno poduzeće, za kojim ne stoji nitko osim njegovog rođenog urednika, jer je poznato, da taj list uživa u Zadru daleko veću popularnost nego i sam ‘Dalmata’, da se njegovi brojevi grabe i prodaju u trostrukoj mjeri od ‘Dalmatovih’ i da on predstavlja ono krilo zadarskog gradjanstva koje zna da u izvjestnim časovima, kad je svaka opasnost izključena, udari u najradikalnije strune ... Situacija je dakle ova: Šira talijanska javnost ne smije da zna što se dogodilo. Iztaknutiji ljudi imaju zadaću da u privatnim razgovorima neograničeno osude demonstraciju; organi gradjanstva, koji itako ne prelaze Punt’amicu i vrata Sanmichelova, krunisat će ovo ženijalno političko djelo, te će donekle osuditi demonstraciju u ime liberalizma, donekle će je opravdati u ime provociranog gradjanstva, a izkoristit će je koliko god mogu u ime načela.”<sup>131</sup>

*Hrvatska kruna* će mnogo dramatičnije popratiti i komentirati nastale događaje. Ona će u prosvjedima vidjeti naručeno i organizirano djelo “obćinskih kaponja”, a da je “cio Zadar, osim Hrvata i Srba, imao ulogu redara. Talijanaši, fakini i inteligencija prijavljivali i apsili Hrvate na sami povik Balkancima”. Prema *Kruni*, masa je klicala Monarhiji, Cuvaju i Turcima, a vrijeđala je Hrvate.<sup>132</sup> U daljnoj analizi *Kruna* je još oštrija te pita *Dalmatu*, a ne *Risorgimento*,<sup>133</sup> kako su to Talijani mogli vrijeđati Crnogorce, kad je talijanska kraljica Jelena Crnogorka. Navodi dvoličnu igru zadarskih Talijana koji su prema Rimu “nespašena braća” izvrnuta progonu, dok Beču upućuju izraze lojalnosti. *Kruna* je uvjerena da će zadarski Srbi napustiti savez s Talijanima i stati uz Hrvate.<sup>134</sup> U svakom slučaju, zadarski Hrvati su se povukli i to na poziv *Hrvatske krune*, te nisu organizirali manifestacije potpore Balkancima.<sup>135</sup>

<sup>130</sup> “Dalmata”, *NL*, br. 91, 16. 11. 1912.

<sup>131</sup> “Pel rotto della cuffia”, *NL*, br. 92, 20. 11. 1912.

<sup>132</sup> “Talijanaši izviždali Crnogorce na prolazku. Velike demonstracije. Junaci boksera i nepozvani gosti.” *HK*, br. 103, 13. 11. 1912.

<sup>133</sup> *Hrvatska kruna* je ovako okarakterizirala *Risorgimento*: “Pošto u Zadru postoji i drugo smetište na čije se pisanje iz principa ne obazire pristojna štampa, to s ogavnošću prelazimo preko njegova čarkanja.”, “Što je talijanašima više sveto?”, *HK*, br. 104, 16. 11. 1912.

<sup>134</sup> “Što je talijanašima više sveto?”, *HK*, br. 104.

<sup>135</sup> “Hrvatim zadarskim”, *HK*, br. 105, 20. 11. 1912.

Iako su se zadarski Hrvati povukli, nije dugo trebalo čekati na nove provokacije i nered. Zadarska općina je 1. prosinca 1912. organizirala svečanu povorku uz sudjelovanje vojske i političkih predstavnika u povodu 64. obljetnice ustoličenja cara Franje Josipa I. *Hrvatska kruna* je u ovoj manifestaciji prepoznala i druge konotacije Talijanske stranke. Na ovaj način zadarski Talijani željeli su se prikazati lojalnim elementom Monarhije za razliku od drugih dalmatinskih gradova, koje je Namjesništvo moralo rasfimirati zbog prosvjeda u kojima se iskazivala nelojalnost Austriji (slučaj Šibenik i Split). Bečko novinstvo zanima zašto u ostalim dalmatinskim gradovima nema proaustrijskih manifestacija. *Kruna* odgovara da vojske ima i u drugim gradovima, pa zašto onda nije organizirana proslava. Manifestaciju je iskoristila “ona bagaža i neodgovorna dječetina” za izvikivanje protuslavenskih i protusrpskih parola, što za *Krunu* znači izravno vrijeđanje samih vojnika koji su u većini Slaveni.<sup>136</sup> *Narodni list* je citirao povike “Dolje Srbija!” i “Van Hrvati”, ističući da su vojnici u povorci bili revoltirani, a zamjera vojnim zapovjednicima što nisu nakon prvih povika zapovijedili vojsci da napuste povorku.<sup>137</sup> Protusrpske iskaze osudila je i *Smotra* koja kaže da u toj istoj vojsci služe Srbi protiv kojih se vikalo.<sup>138</sup> Čak je *Dalmata* osudio protusrpsko vikanje tvrdeći da je to učinila malena skupina zavedenih. *Dalmata* odmah ističe da je poznata simpatija građanstva prema Srbima.<sup>139</sup>

Sljedeći sukob, ovaj put samo u novinstvu, izbio je oko sviranja Bande comunale (Općinska glazba) za Silvestrovo. Banda comunale je među ostalim pjesmama odsvirala pjesmu *Del “Si”*<sup>140</sup> i na zahtjev građanstva, po tvrdjenju *Dalmate*, himnu *Lege*.<sup>141</sup> Po *Dalmati*, u gradu je bio savršeni mir i red tijekom ophoda Općinske glazbe. Zbog toga se *Dalmata* čudi u čemu *Hrvatska kruna* vidi provokaciju u pjevanju tako “nedužnih” pjesama dok u čitavoj pokrajini “glazbe” (*Dalmata* koristi hrvatsku riječ, op. a.) vode povorke u kojima se iskazuje mržnja prema Talijanima.<sup>142</sup> Međutim, očito nije sve bilo tako mirno i neuvredljivo kako tvrdi *Dalmata* jer je i umjereniji *Narodni list* reagirao ultimatumom Namjesništvu da zadarski Hrvati više neće mirno trpjeti provokacije “talijanaške rulje koja je vikala sve i svašta”.<sup>143</sup> *Risorgimento* se osvrnuo na “ultimatum” *Narodnog lista* koji je on

<sup>136</sup> “Lojalnost”, *HK*, br. 110, 7. 12. 1912.

<sup>137</sup> “Škandalozna provokacija”, *NL*, br. 96, 4. 12. 1912.

<sup>138</sup> “O nekim poklicima prilikom vojničke ophodnje”, *SD*, br. 97, 4. 12. 1912.

<sup>139</sup> “Manifestazioni riprovevoli”, *DAL*, br. 97, 4. 12. 1912.

<sup>140</sup> Pjesma *Del ili El “Si”* napisana je zadarskom varijantom venetskog dijalekta. Prvi put je tiskana u časopisu “Zara”, ali je formirani oblik dobila tek redakturom G. Sabalicha 1891. u knjizi *Canzonette zaratine*. Sama pjesma velič talijanski jezik i bila je “crvena krpa” zadarskim Hrvatima te je često njezino izvođenje izazivalo nered. Tekst pjesme vidi: G. SABALICH, *El “Si”*, Zadar 1923., ZKZD.

<sup>141</sup> “La notte di San Silvestro”, *DAL*, br. 1, 4. 1. 1913.

<sup>142</sup> “Le preoccupazioni”, *DAL*, br. 1, 1913.

<sup>143</sup> “Obične provokacije”, *NL*, br. 2, 4. 1. 1913.

poslao u ime “lokalne hrvatske kolonije”. Na ovaj način željeli su istaknuti da Hrvati u gradu mogu biti jedino doseljenici. List upozorava Hrvate diljem Dalmacije da su Talijani iznimno civilizirani i da se ne žele spuštati na njihovu razinu. List izražava čuđenje kako Hrvate može provocirati iskazivanje talijanstva građana Zadra kad je to osjećaj grada.<sup>144</sup>

Vrijeđanje se nastavlja, a prvi je rukavicu bacio *Risorgimento* koji je u članku “Carnevale croato” izvrijeđao Hrvate.<sup>145</sup> Na to žustro odgovara *Narodni list*, i to ne *Risorgimentu* nego *Dalmati* tvrdeći da *Risorgimentu* “pristojni ljudi ne odgovaraju”, nego se njima bavi policija, ali da je *Risorgimento* pravi odraz zadarske ulice, a ne *Dalmata*. *Dalmata* ne piše što “što se osjeća nego ono što treba da bude pisano”, a pravo mišljenje zadarskih Talijana je u *Risorgimentu*. “One uvriede ne smiju se nikada zaboraviti i treba za njih pozvati odgovornost gospodu diplomate, koji vode talijanašku stranku. Doći će već i za to zgodan čas”, zaključuje *Narodni list*.<sup>146</sup> *Hrvatska kruna* napada izravno urednika *Risorgimenta* Raimonda Desantija, koji je u članku naveo da zadarskom Talijanu treba biti ispod časti pogledati u oči Hrvatima. *Kruna* pita Desantija kako mu nije bilo ispod časti sjediti za stolom i ručati i večerati s jednim Hrvatima ili “primiti od obrovačkog Hrvata M. 75 kruna mjesečno!”<sup>147</sup> Reagiranjem *Narodnog lista* na uvrede *Risorgimento* je popratio u poznatom uvredljivom tonu. Zubi *Narodnog lista* su “pokvareni” pa zato zove policiju da reagira jer su oni “senilna pokvarena nemoć”.<sup>148</sup>

Prestankom balkanskih ratova, suprotnosti između Hrvata i Talijana u Zadru, koje su se stišale u vrijeme ratova, izlaze u punoj mjeri na javnu scenu. Povod za nove sukobe, ali ovaj put ne samo u novinstvu, bio je Međupokrajinski kongres talijanskih studenata u Zadru, koji je održan 14. rujna 1913. godine. Ovom prilikom predstavnici studenata pet “talijanskih” provincija (Dalmacija, Istra, Trst, Trento i Gorica) Austro-Ugarske trebali su iskazati potporu talijanstvu grada Zadra. Pripreme za Kongres popraćene su s oduševljenjem u talijanskom novinstvu.<sup>149</sup> Hrvatsko novinstvo je reagiralo drukčije. *Narodni list* postavlja pitanje zašto je izabran Zadar i Dalmacija za ovaj skup i traži zaštitu vlasti od provokacije jer je to cilj samog skupa budući da se želi pokazati talijanstvo Dalmacije i Zadra.<sup>150</sup> Pravaška *Hrvatska kruna*, iako osuđuje organiziranje skupa u Zadru, ipak poziva zadarske Hrvate da dostojanstveno dočekaju goste i da se suzdrže od provokaci-

<sup>144</sup> “Un ultimo croato”, *RIS*, br. 202, 9. 1. 1913.

<sup>145</sup> *RIS*, br. 205, 6. 2. 1913.

<sup>146</sup> “Odgovor ‘Dalmati’”, *NL*, br. 12, 8. 2. 1913.

<sup>147</sup> “Kakvu svjedodžbu dava sebi Desantisi!”, *HK*, br. 11, 5. 2. 1913. DAZd. U ovom članku *RIS* se naziva “smetlište br. 2”.

<sup>148</sup> “Denti carciati”, *RIS*, br. 206, 13. 2. 1913.

<sup>149</sup> Npr. članak “L’ avvenimento”, *DAL*, br. 73, 13. 9. 1913.

<sup>150</sup> “Zašto je izabran Zadar, Zašto Dalmacija”, *NL*, br. 73, 10. 9. 1913.

<sup>151</sup> “Kongres talijanskog djaštva u Zadru”, *HK*, br. 73, 10. 9. 1913. kao i članak “O dolazku i boravku Talijana i talijanaša”, *HK*, br. 74, 13. 9. 1913.



ja.<sup>151</sup> Održavanje Kongresa i pratećih manifestacija nije prošlo bez sukoba. Najžešći sukobi između Hrvata i Talijana bili su na Gospodskom trgu gdje je moralo reagirati redarstvo s isukanim sabljama. Sukobi su se nastavili pri povratu s izleta glazbe Hrvatskog pučkog radničkog društva, kada je s broda morala biti skinuta hrvatska zastava. Nereda je bilo oko gostionice Velebit, a ni ovaj put nije mogla biti pošteđena brijanica Petra Červara. *Narodni list* se izruguje talijanstvu studenata: "Kongresu je predsjedao Delić, referirali su Bogdanović, Matešić i Marinković, a resoluciju je predložio Lovrić. Kako vidite, to je bio kongres hrvatskih djaka u talijanskom jeziku!"<sup>152</sup> Protuodgovor s hrvatske strane nije izostao te je prilikom povratka talijanskih sudionika u Split došlo do prototalijanskih prosvjeda.<sup>153</sup>

*Hrvatska kruna* posvetila je prototalijanskim izgredima još veću pažnju pa je izrugivala neznanje talijanskog jezika nekih sudionika i prenaglašavala brojnost sudionika povorke Hrvatskog pučkog radničkog društva.<sup>154</sup> Kongresu je *Dalmata* posvetio golemu pažnju. Piše se o oduševljenju Zadra: "Talijanska duša Zadra je još jednom uzdignuta. Uzdignuta je do sunca, između cvijeća ... Zadar se radovao kao nikad..."<sup>155</sup> List detaljno izvješćuje javnost o govorima i sudionicima skupa, ali demantira postojanje hrvatskih protuprosvjeda te tvrdi da je samo 11 Hrvata prosvjedovalo na Gospodskom trgu.<sup>156</sup> Zajednički prosvjed Jurja Biankinija, Ive Prodana i Vicka Ivčevića kod namjesnika Attemsa protiv talijanskih provokacija i fizičkih napadaja na Hrvate grada Zadra *Dalmata* je komentirao pozivom na međusobnu toleranciju, kako Hrvata u Zadru, tako i Talijana u drugim gradovima Dalmacije. I *Risorgimento*, koji je oduševljen održavanjem Kongresa u Zadru, demantira postojanje prosvjeda Hrvata u njemu, a grad je iskazao svoje talijanstvo i ostaje talijanski bez obzira na hrvatski teror, zaključuje *Risorgimento*.<sup>157</sup> *Smotra* daje najobjektivniju sliku hrvatskih prosvjeda. Za razliku od talijanskog novinstva, ona registrira nereda i na Gospodskom trgu i u Ulici sv. Mihovila ispred Hrvatske čitaonice. Također je zabilježila nereda prilikom povratka glazbe Hrvatskog radničkog društva u nedjelju na večer. Međutim, za razliku od hrvatskog novinstva, prosvjeda stavlja u okvir manjih nereda, koji su se relativno brzo suzbili. Očito je

<sup>152</sup> "Velika hrvatska manifestacija. Odgovor na tal. izazive", *NL*, br. 75, 17. 5. 1913.

<sup>153</sup> "Izkazi u Splitu", *NL*, br. 75.

<sup>154</sup> Najveći dio prostora broja 75 *Hrvatske krune* posvećen je događajima u Zadru: "O kongresu Talijana i talijanaša. Protudemonstracije i manifestacije Hrvata", "Prvi istup Hrvatskog radničkog društva u Zadru", "Hrvatskoj omladini!", "Ci hanno ingannato (prevarili su nas), "Abbasso le c..."; "Mi vojo passar", "Napadaji po gradu", *HK*, br. 75, 17. 9. 1913.

<sup>155</sup> "Il Congresso interregionale degli studenti italiani. La giornata gloriosa di Zara", *DAL*, br. 74, 17. 9. 1913.

<sup>156</sup> Samim nazivom članka željela se umanjiti važnost prosvjeda: "Note in margine", *DAL*, br. 74.

<sup>157</sup> Članci "Il XII Congresso degli studenti italiani e il III Congresso della federazione degli studenti", "Provocazione croata. - La polizia", "Mistificazione croate", *RIS*, br. 227, 18. 9. 1913.; "Zara italiana", *RIS*, br. 228, 27. 9. 1913.

pisac članka povezan s policijskim krugovima u Zadru jer jedino *Smotra* iznosi broj uhićenih izgreznika i to 13 Talijana i devet Hrvata.<sup>158</sup>

Vijest o hrvatskim protuprosvjedima u Zadru proširila se diljem čitave Dalmacije, kao i u bečkom tisku. Na ove napise u austrijskom tisku reagirao je i sam gradonačelnik Ziliotto demantiranjem postojanja hrvatskih prosvjeda. Ovo opovrgavanje iskoristio je hrvatski tisak kako bi se narugao gradonačelniku i doveo u pitanje njegovu vjerodostojnost.<sup>159</sup>

Zla krv koja se razvila poslije Kongresa talijanskih studenata u Zadru pridonijela je još žešćim sukobima u gradu.<sup>160</sup> Devetnaestog listopada 1913. iz Biograda se vraćala Hrvatska sokolska župa Ban Paližna koja je dočekan na zadarskim ulicama i napadnuta kamenjem. Jake policijske i žandarmerijske snage nisu uspjele spriječiti incidente koji su se događali i tijekom noći. Dolazilo je i do pravog lova na Hrvate koji su se pojedinačno vraćali kućama. Napad na sokolaše izazvao je do tada neslućenu razinu oštih riječi u hrvatskom novinstvu Zadra. *Hrvatska kruna* se pita što radi policija i vlast na zaštiti Hrvata grada Zadra. Međutim, *Kruna* postavlja i pitanje kako je moguće da se ovakve stvari događaju u činovničkom gradu, postavlja pitanje što je učinila Hrvatska stranka na pohrvaćivanju grada, zar sve trebaju činiti pravaši? Napada članove Zemaljskog odbora koji ništa ne poduzimaju u svrhu promjene političkih odnosa i zato žive u talijaniziranom Zadru kao “bubreg u loju”.<sup>161</sup> *Narodni list* je još oštiji od *Hrvatske krune* nazivajući talijanske prosvjednike “ruljom” koja pjeva Garibaldijevu himnu, a list zaključuje prijetnjom: “... Hrvati znat će uliti poštovanja i anacijonalnoj ulici Zadra i tepistima dobrog ciljanja pri noćnom, izdajničkim napadajima kamenjem na naše Sokole, na našu djecu i na naše žene. Ustrpljivost i stega hrvatska iscrpile su se u večeri dneva 19. listopada 1913.”<sup>162</sup>

*Il Dalmata* je u svom odgovoru hrvatskom tisku svu odgovornost prebacio na hrvatsku stranu koja je provokativnim vikanjem “Živio hrvatski Zadar!” izazvala zadarsko građanstvo, a osobito “žene koje su pokazale svoj patriotizam”. Napetoj

<sup>158</sup> “Il Congresso interregionale degli studenti italiani a Zara”, *SD*, br. 74, 17. 9. 1913.

<sup>159</sup> “Istina i dr. Ziliotto! Sličice”, *HK*, br. 76, 20. 9. 1913. i “Talijanaši i hrvatske manifestacije u Zadru”, *NL*, br. 76, 20. 9. 1913.

<sup>160</sup> Kao dokaz ovoj tvrdnji može poslužiti članak “Dalmata”: “Pravda zadnje nemire šikaniranjem Talijana u pokrajini. Poslije kongresa tal. djaka u Zadru razgovarali su s jednim tal. prvakom i složili su se oko obostrane tolerancije ali ništa od toga.” *NL*, br. 88, 31. 10. 1913. O sve češćim fizičkim sukobima govori i članak “U Šibeniku su talijanski koturaši”: “napadnuti na dva mjesta... Žalostni primjeri djeluju te ako se hoće tolerancije neka ju i talijanaši pokažu.” *HK*, br. 85-86, 18. 10. 1913.

<sup>161</sup> Članci “Krvavi izgredi” i “Hoće li biti na usviest?”, *HK*, br. 87-88, 25. 10. 1913. Kako su krvavi izgredi zasjenili sam sokolski izlet samo je malen članak “Sokolski slet” posvećen izletu: “Ukoliko nije inače bio pomućen žalostnim krvavim izgredima priredjenim od talijanaša, izpao je sjajno. Svečanosti u Biogradu i oduševljenje sokolaša i izletnika bilo neopisivo. Na osobit se način odlikovali vrli naši Bibinjci.” *HK*, br. 87-88.

<sup>162</sup> “Talijanaški izkazi i napadaji” i “Prigodom sokolskog sleta”, *NL*, br. 85, 22. 10. 1913.

atmosferi koja je proizvod, po *Dalmati*, neodmjerene i uvrjedljivog pisanja hrvatskog novinstva nakon Kongresa studenata, pridonijeli su napadi na Talijane diljem Dalmacije. U svemu tome povorka sokolaša, "koji su u najvećem dijelu stranci", shvaća se kao provokacija. List završava pozivom Hrvatima da poštuju talijanstvo Zadra.<sup>163</sup> Najradikalniji predstavnici talijanske zajednice u gradu su početkom 1904. organizirali tajno skupljanje novčanih sredstava za troškove prosvjeda. U to su se ubrajali troškovi za kazne, štete, pića i hranu. Udruženje koje je skupljalo novac prvo se nazivalo Comitato pro falco, a zatim Comitato unione cittadina. Kratica je bila F. G. (fond guerra, ratni fond). Organizator skupljanja bio je student Umberto Pojani koji se 1907. godine zaposlio u državnoj službi te nije mogao aktivno skupljati pomoć. Pred rat, skupljanje pomoći vršio je Antonio Bucevich, poznati radikalni političar. Najveći donatori bili su radnici i trgovci, a godišnji prihodi kretali su se oko 1.200 kruna.<sup>164</sup>

Nabrojani sukobi bili su predigra ozbiljnim sukobima diljem Dalmacije tijekom ožujka i travnja 1914., a nastupili su kao posljedica žestokih sukoba između talijanskih, hrvatskih i slovenskih studenata na tršćanskoj Trgovačkoj akademiji "Revoltella". Na Akademiji je došlo do krvavih obračuna u kojima je upotrebljavano i vatreno oružje te je tek zatvaranje škole pridonijelo smirivanju stanja u gradu. Kao reakcija na ove tršćanske sukobe došlo je do mnogobrojnih manifestacija potpore slavenskim studentima u Trstu u kojima su često stradali objekti u vlasništvu Talijana. Epicentar sukoba bio je Split. Iz broja u broj *Dalmata* opisuje napade na Talijane diljem Dalmacije i pri tome uzdiže svaki prototalijanski iskaz na najveću moguću mjeru. Čitajući *Dalmatu*, čitatelj bi mogao steći dojam da se u Dalmaciji vrši pravi pogrom Talijana. List tako nabraja nered u Šibeniku, Splitu, Bolu, Imotskom itd. i obećava Hrvatima da će se Talijani znati obraniti od napada.<sup>165</sup> Prema *Narodnom listu*, *Dalmatu* smeta što se razvio pokret među gradskim stanovništvom Dalmacije te Hrvati kupuju samo u hrvatskih trgovaca, a ne u Talijana kao što je dotad bio slučaj.<sup>166</sup>

Zahuktavanju stanja pridonijeli su neredi i s talijanske strane. Povod neredima bilo je okupljanje talijanskih nogometnih klubova iz Zadra, Splita i Trsta u Zadru 12. i 13. travnja 1914. godine. Naime, talijanska masa je iskoristila okupljanje ostalih Talijana kako bi pokazala moć na zadarskim ulicama pa je došlo do fizičkih napada na hrvatske učenike. Reakcija *Narodnog lista* bila je oštra pa je zahtijevao da austrijska tijela reda zaštite Hrvate Zadra jer će ovakvo talijansko ponašanje imati negativne posljedice za Talijane diljem Dalmacije.<sup>167</sup>

<sup>163</sup> "Le imponenti e grandiose manifestazioni di protesta di domenica sera", *DAL*, br. 84, 22. 10. 1913. Stajalište *DAL*a da su sokolaši "najvećem dijelu stranci" potaknula je *NL* da primijeti kako *DAL* prvi put priznaje da je dio zadarskih Hrvata autohton. "Dalmata", *NL*, br. 86, 25. 10. 1913.

<sup>164</sup> O. RANDI, "Un fondo segreto dell' irredentismo zaratino", *Rivista dalmatica*, XV, Zadar 1934, 24.-37.

<sup>165</sup> "È ora di finirla!", *DAL*, br. 13, 24.-25. 3. 1914.

<sup>166</sup> "Mnogo vike...", *NL*, br. 25, 28. 3. 1914.

Prilika za ostvarivanje prijetnje došla je veoma brzo. U Splitu, na dan sv. Duje (7. svibnja 1914.), splitska je općina zabranila talijanskoj glazbi *Bandi cittadina* da sudjeluje u procesiji na dan blagdana. Odluku općine derogirao je splitski kotarski poglavar Szilvas dopuštajući talijanskoj glazbi nastup. Kao zaključak o ponašanju državne vlasti možemo spomenuti slučaj tijelovske procesije u Zadru iste godine. Naime, glazba Hrvatskog pučkog radničkog društva željela je sudjelovati u procesiji, ali je Kotarsko poglavarstvo zabranilo sudjelovanje pod izgovorom da sudjelovanje hrvatske glazbe u procesiji nema tradiciju.<sup>168</sup> Zgoda koja pokazuje koliko su bili zatrovani međunacionalni odnosi jest ona kad je probušeno 10 rupa na lađi veslačkog društva *Jadran*. *Narodni list* zaključuje: “Ovaj nizki i odvratni čin osvjetljuje dostatno lice naših plemenitih protivnika, tako da ga mi ne trebamo dalje komentirati.”<sup>169</sup>

Neriješeni nacionalni problemi mnogonacionalne Monarhije reflektirali su se i u Zadru. Početak Prvoga svjetskog rata Zadar je dočekao oštro podijeljen po nacionalnom ključu. Međunacionalne tenzije izbijale su u svim porama društvenog života – u politici, kulturi, prosvjeti, športu i zabavi. Iako je Zadar bio političko, administrativno, crkveno i prosvjetno središte Dalmacije, gospodarski je zaostajao za Splitom i Šibenikom, što se odražavalo i na broj stanovnika. Split je početkom dvadesetog stoljeća imao više stanovnika od Zadra dok se Šibenik približavao tom broju. Zadarsku elitu predstavljalo je visoko činovništvo, dobrim djelom strano građanstvu. Hrvatska elita grada bila je većim dijelom doseljenička i nije surađivala s hrvatskom okolicom. U političkom smislu pripadala je Hrvatskoj stranci. Čitajući ondašnje zadarsko novinstvo, današnji čitatelj stječe dojam da je grad bio okružen pustinjom. Vijesti iz zadarskog zaleđa su iznimno rijetke. Kako su pravaši počeli u dvadesetom stoljeću organizirati hrvatsko selo, tako je jedino pravaška *Hrvatska kruna* donosila vijest o gradskoj okolici. Hrvatska inteligencija podrijetlom iz zadarskog kraja gotovo je isključivo pripadala učiteljstvu i svećenstvu, a politički je bila organizirana u Stranku prava. Vidjet ćemo da jedino među njima nailazimo na prezimena iz zadarskog kraja. Međutim, ona nije držala nikakve poluge vlasti u zadarskoj općini. Nesuradnja Stranke prava i Hrvatske stranke u zadarskom kraju održala je anomaliju poznatu u ondašnjem tisku kao “zadarski slučaj”, tj. zadarska općina, iako je imala hrvatsku većinu, jedina u Dalmaciji nije bila pohrvaćena za vrijeme austrijske vlasti. Ova činjenica utjecala je na daljnji tijek zadarske povijesti. Naime, Zadar će nakon Prvoga svjetskog rata pripasti Kraljevini Italiji i bit će istrgnut od svoga hrvatskog zaleđa.

<sup>167</sup> “Neredi”, *NL*, 15. 4. 1914.

<sup>168</sup> *HK* je revoltirana, te u članku “Dalmata’ zapovieda, a vlada sluša” kaže: “Da ako policija ne sprieči provokacije oni će sami i kot. vlast je zabranilo sviranje glazbe Hrv. rad. društva na Tijelovskoj procesiji jer nije običaj. Zar je talijanaška glazba bila od vjekova te je običaj da dolazi na obhod?”, *HK*, br. 44, 10. 6. 1914.

<sup>169</sup> “Vandalizam”, *NL*, br. 48, 17. 6. 1914.

## SUMMARY

THE *FIN-DE SIÈCLE* IN ZADAR – POLITICAL AND SOCIAL CONDITIONS IN ZADAR AND DALMATIA ON THE EVE OF THE FIRST WORLD WAR

On the eve of the First World War, Zadar was a city of about 14 000 people. Its tone was set by the numerous bureaucrats who called it home. The city was the seat of the Governorship – a branch of the central authorities, the District administration, the Dalmatian Parliament, the County Board, and numerous regional authorities such as the Regional School Council or the Regional Financial Directorate. The pro-Italian element which made up half of the regional administrative system set the tone for the bureaucracy. Owing to the curial voting system which favoured the wealthier strata of society, district government was in the hands of the Italian Party. Nevertheless, on the eve of the First World War the Party of Right took control of the Croatian towns in the immediate vicinity of Zadar, places such as Bibinje, Sukošan, and Preko. In addition to this, the idea of Slavo-Dalmatism experienced a definite defeat among the Croats of the Zadar region. The introduction of the Language decree at the beginning of 1912 which established Croatian as the language of internal administration incurred great resistance from the Italian side. The Balkan wars raised the self-consciousness of Croats and Serbs who thereafter reacted more vehemently to Italian provocations. From September 1913 on, violent clashes became an everyday occurrence throughout Dalmatia. The cooperation of Serbs and Croats in Zadar, alongside the politics of the “new course” was exceptionally poor since the Serb citizens cooperated with the Italian citizenry. Only during the Balkan Wars were closer ties forged between the Serbs and Croats of Zadar. The Croatian Party was at the head of the institutions of the autonomous Dalmatian administration. It was the leading party in the Dalmatian Parliament and would come to espouse the Yugoslav idea after the Balkan Wars.

Key words: Zadar, Party of Right, Italian Party, Croatian Party, Bureaucracy, Language Decree, Italo-Croatian Conflict